

Värmland

LANDSKAPETS KYRKOR

SOCKENKYRKORNA
KULTURARV OCH BEBYGGELSEHISTORIA
ett forskningsprojekt med stöd från Riksbankens Jubileumsfond

Värmland

Församlingskyrkor och församlingsgränser 1950

 SOCKENKYRKORNA
KULTURARV OCH BEBYGGELSEHISTORIA
© Lantmäteriverket Gävle 2002

0 20km

Perioder

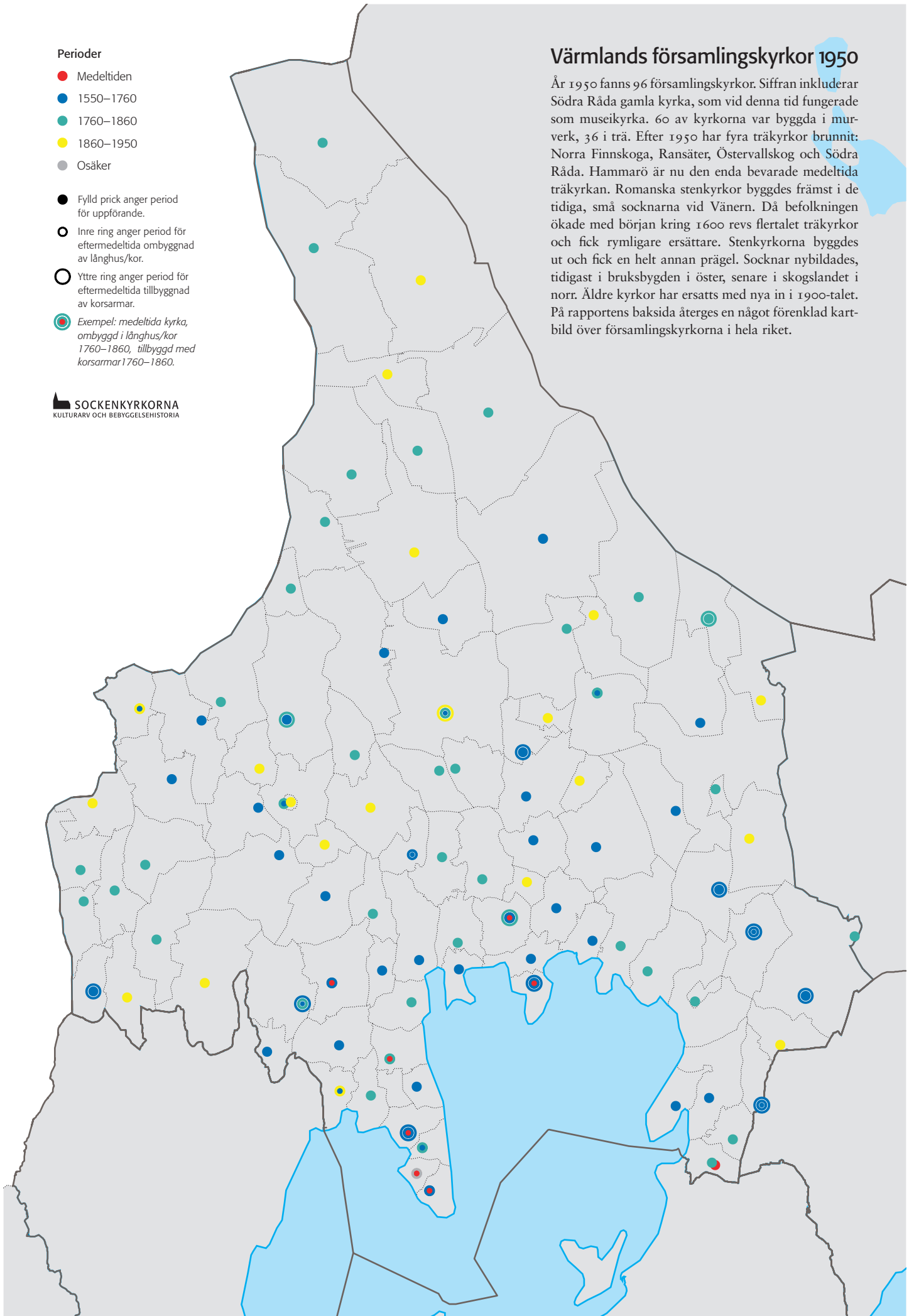
- Medeltiden
- 1550–1760
- 1760–1860
- 1860–1950
- Osäker

- Fylld prick anger period för uppförande.
- Inre ring anger period för eftermedeltida ombyggnad av långhus/kor.
- Yttre ring anger period för eftermedeltida tillbyggnad av korsarmar.
- Exempel: medeltida kyrka, ombyggd i långhus/kor 1760–1860, tillbyggd med korsarmar 1760–1860.

 SOCKENKYRKORNA
KULTURARV OCH BEBYGGELSEHISTORIA

Värmlands församlingskyrkor 1950

År 1950 fanns 96 församlingskyrkor. Siffran inkluderar Södra Råda gamla kyrka, som vid denna tid fungerade som museikyrka. 60 av kyrkorna var byggda i murverk, 36 i trä. Efter 1950 har fyra träkyrkor brunnit: Norra Finnskoga, Ransäter, Östervallskog och Södra Råda. Hammarö är nu den enda bevarade medeltida träkyrkan. Romanska stenkyrkor byggdes främst i de tidiga, små socknarna vid Väneren. Då befolkningen ökade med början kring 1600 revs flertalet träkyrkor och fick rymligare ersättare. Stenkyrkorna byggdes ut och fick en helt annan prägel. Socknar nybildades, tidigast i bruksbygden i öster, senare i skogslandet i norr. Äldre kyrkor har ersatts med nya in i 1900-talet. På rapportens baksida återges en något förenklad kartbild över församlingskyrkorna i hela riket.

Värmland

LANDSKAPETS KYRKOR

Göran Lindahl, red.

Kartor, diagram och tabeller
av Markus Dahlberg

Forskningsprojektet Sockenkyrkorna.
Kulturarv och bebyggelsehistoria

Universiteten i Stockholm, Umeå och Uppsala
samt Riksantikvarieämbetet
med stöd av Riksbankens Jubileumsfond,
Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien

FORSKNINGSPROJEKTET SOCKENKYRKORNA.
KULTURARV OCH BEBYGGELSEHISTORIA

PROJEKTLEDNING

Docent Ingrid Sjöström (konstvetenskap), Stockholm, projektledare
Fil.dr Markus Dahlberg (konstvetenskap),
Riksantikvarieämbetet, bitr. projektledare
Professor Egil Johansson (religionsvetenskap), Umeå
Professor Göran Lindahl (konst- och arkitekturhistoria), Uppsala
Professor Ulf Sporrang (kulturgeografi), Stockholm
Professor Anders Åman (konstvetenskap), Uppsala

ÖVRIGA MEDARBETARE I PROJEKTET

Konst- och arkitekturhistoriker: Ann Catherine Bonnier, Britt-Inger Johansson,
Margareta Kempff Östlind, Henrik Lindblad, Jakob Lindblad, Sverker Michélsen,
Ing-Marie Nilsson, Marian Rittsel Ullén, Eva Vikström.
Kulturgeografer: Stefan Ene, Kristina Franzén, Elisabeth Gräslund Berg, Mikael
Johansson, Gunnar Risberg, Birgitta Roeck Hansen.

KONTAKT

Riksantikvarieämbetet
Box 5405
114 84 Stockholm
Telefon: 08-5191 8000
E-post: registrator@raa.se
Hemsida: www.raa.se

OMSLAG Brattfors kyrka. Blandteknik på papper av Ferdinand Boberg. Varje rapport pryds på omslaget av en akvarellerad teckning av en av landskapets kyrkor. De allra flesta är utförda av Ferdinand Boberg, arkitekten som 1915 övergick till att resa runt i Sverige och teckna svenska kulturmiljöer. Ett konsortium av förmögna svenskar och fonder finansierade företaget, som pågick i 25 år och resulterade i över 6 500 blad. Dessa skänktes till olika museer och institutioner, bl.a. Riksantikvarieämbetet. År 1940 anordnades på Statens historiska museum en utställning av Bobergs bilder, och i katalogen, "Svensk byggnadstradition i bilder", 1940, kan man läsa mer om hur bilderna kom till.

Tryckt med anslag från Riksbankens jubileumsfond, Riksantikvarieämbetet, Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, Berit Wallenbergs stiftelse, Karlstads stift, Länsstyrelsen i Värmlands län och Värmlands Museum.

Riksantikvarieämbetets förlag
BOX 5405, SE 114 84 Stockholm
TFN +46 8 5191 8000
FAX +46 8 5191 8083
E-POST samla@raa.se

GRAFISK FORM Sture Balgård
LAYOUT, BITR. RED. Sverker Michélsen
DIGITAL KARTTEKNIK Stefan Ene
PLANRITNINGAR Claes Sörstedt
ÖVERSIKTSKARTAN © Lantmäteriet Gävle, 2002. Medgivande M2002/1639.
HISTORISKA FÖRSAMLINGSGRÄNSER Nationell Arkivdatabas, Riksarkivet.

© 2006 Riksantikvarieämbetet och författarna

I:2

ISBN 10: 91-7209-394-3 (tryck), 2016
ISBN 13: 978-91-7209-394-2 (tryck), 2016
ISBN 978-91-7209-745-2 (PDF), 2016

Innehåll

- 5 Förord
Inger Liliequist
- 7 Inledning
Ingrid Sjöström
- 11 Kyrkan i landskapet
Birgitta Roeck Hansen
- 20 Bänklängder
Margareta Kempff Östlind
- 21 Medeltidens kyrkor
Ann Catherine Bonnier
- 33 Kyrkorna 1550–1760
Göran Lindabl
- 47 Kyrkorna 1760–1860
Göran Lindabl
- 55 Kyrkorna 1860–1950
Anders Åman
- 63 Värmlands kyrkor – kulturarv och bebyggelsehistoria
Göran Lindabl
- 74 Litteratur om Värmlands kyrkor
sammanställd av *Ingrid Sjöström m.fl.*
- 77 Register

Förord

Sveriges 3 700 kyrkor är en väldig skatt av byggnader och föremål som ger karaktär åt landskapet och speglar historien. De talar till oss om de eviga livsfrågorna. Det är ett levande kulturarv som förvaltas av Svenska kyrkan genom dess församlingar. Kulturmiljövården ska bistå med kunskap och anvisningar om hur kulturarvet ska vårdas och skyddas och om hur det kan brukas. Kunskap behövs om varje enskild kyrka, men också om det samlade kyrkoberstandet i dess helhet. Det krävs överblick över hur kyrkorna tillkommit, förändrats och präglats av sin tid och sina sockenbor, och över hur de hänger samman med det omgivande landskapet. När vi har likformiga basuppgifter om samtliga kyrkor och deras miljöer kan vi göra jämförelser och urskilja det unika, det typiska och det märkliga.

Kunskapen om de svenska kyrkorna och kyrkomiljöerna har hittills varit mycket ojämn. Vi har vetat mycket om en del och alltför litet om många. Genom projektet SOCKENKYRKORNA. KULTURARV OCH BEBYGGELSEHISTORIA, som arbetat med generöst stöd från Riksbankens Jubileumsfond under åren 1996–2001, har kunskapsläget nu förbättrats betydligt. Projektets forskare – konstvetare, kulturgeografer och religionsvetare från tre universitet – har samarbetat med Sveriges Kyrkor vid Riksantikvarieämbetet. Projektets resultat görs nu tillgängligt genom en serie rapporter och genom faktauppgifter som läggs in digitalt i Bebyggelseregistret – Kulturhistorisk bebyggelseinformation. Materialet blir en värdefull kunskapskälla för kulturmiljövården och för de församlingar, samfälligheter och stift som förvaltar det kyrkliga kulturarvet, liksom för alla andra som intresserar sig för våra kyrkor och deras samband med bebyggelseutvecklingen och landskapet.

Inger Liliequist
Riksantikvarie

Inledning

av Ingrid Sjöström

Forskningsprojektet SOCKENKYRKORNA. KULTURARV OCH BEBYGGELSEHISTORIA presenterar i denna rapport en sammanfattande översikt av kyrkobygandet i landskapet Värmland från medeltiden till 1950. Rapporten är en del i en serie där samtliga landskap ingår. Projektresultaten kommer även att redovisas i en tryckt volym om kyrkorna i hela landet, samt genom uppgifter som i samarbete med Riksantikvarieämbetet görs tillgängliga via Internet.

SOCKENKYRKOPROJEKTET

Det tvärvetenskapliga projektet SOCKENKYRKORNA har med stöd från Riksbankens Jubileumsfond pågått 1996–2001 med Riksantikvarieämbetet som huvudman. Projektet har haft som mål att behandla Sveriges kyrkor byggda före 1950, med tonvikt på de ca 2 600 församlingskyrkorna. Kyrkorna och deras närmiljö har studerats både som element i landskapet och i bygden, och som byggnadsverk och kyrkorum. Projektet behandlar alltså i första hand de huvudkyrkor som kan knytas till kända socknar och församlingar. Socken och församling används här som synonymter och avser den minsta territoriella enheten inom Svenska kyrkan.

Ett huvudsyfte för projektet har varit att behandla den totala kyrkobyggnadsverksamheten i riket och att kartlägga även de nu försvunna eller ruinerade kyrkorna. Studierna fokuserar dels etableringsskedet – när och var byggdes den första kyrkan – dels den fortsatta församlingshistorien med kyrkans om- och nybyggnadsfaser. Alla större förändringar som församlingskyrkorna genomgått från sin tillkomst och framåt noteras. Genom denna inventering får man en inte tidigare klarlagd bild av den väldiga arbets- och resursinvestering som sockenborna satsat på sina kyrkor. Påfallande är de stora variationerna både över tid och mellan olika regioner. Det går att urskilja regionala kulturgränser som inte alltid sammanfaller med de administrativa gränserna. Byggnadsaktivitet och regionala skillnader åskådliggörs genom kartserier och diagram.

I projektet belyses även kyrkobyggnaderna och deras närmaste omgivning ur ett samhällligt och miljömässigt perspektiv. Hur har kyrkorna inpassats i landskapsbild och i vilken relation står de till övrig bebyggelse? Särskilt uppmärksammas de kyrkligt anknutna byggnaderna, som prästgårdar, skolor och församlingslokaler. Den svenska kyrkbyn har internationellt sett sina specifika karaktärsdrag bl.a. genom sin ringa storlek och genom att den oftast saknar centrala funktioner utöver de rent kyrkliga. I allmänhet finns inte det omfattande sociala och kommersiella livet som präglar den kontinentala byn. Projektet har stickprovsmässigt undersökt hur

stor del av landets kyrkomiljöer som ännu är bevarade, samt vilka regionala särdrag som kan knytas till allmänna geografiska strukturer.

Forskarna inom projektet är arkitekturhistoriker, konstvetare, kulturgeografer och religionsvetare. Tillsammans har vi sökt teckna bakgrund och orsakssammanhang till kyrkobyggandet och till kyrkornas lokalisering, utformning och användning. Kyrkorna speglar ambitioner, idéer, tillgång till – eller brist på – kompetens, material och resurser under olika skeden. Kyrkorna är scener för kyrkligt liv och religiös gemenskap, men också för relationer inom och mellan sociala grupper. Kyrkorna har fungerat som offentliga rum och informationscentra. Lokalsamhällets värld mötte här överhetens, genom kungörelser, påbud och impulser från läns- och stiftsstäder eller från huvudstaden. För den kyrkohistoriska bakgrunden hänvisas till det genom Svenska kyrkans forskningsråd nyligen fullbordade verket *Sveriges kyrkohistoria*.

Projektet har i samarbete med Riksantikvarieämbetets kulturdataenhet tagit fram basuppgifter för varje kyrkomiljö och kyrka. Där ingår uppgifter om församlingsutveckling, befolkningstal (för åren 1805, 1900 och 1995), kyrkans läge, byggnadshistorik och viktigare egenskaper. De metodiska överväganden som styrkt faktainsamlingen kommer att redovisas i en särskild rapport. En digital planritning, med tolkade byggnadsetapper, har också tagits fram för var och en av de befintliga församlingskyrkorna. Ett urval av planerna återges i landskapsrapporterna. Källorna har utgjorts av tillgänglig litteratur samt ritningar, akter, fotografier och annat arkivmaterial i Antikvarisk-topografiska arkivet i Stockholm (ATA). Många kyrkor, dock ej alla, är besökta och studerade på plats av en eller flera projektmedarbetare.

Detta basmaterial ligger till grund för landskapsrapporternas översiktstexter, kartor, tabeller, diagram och planritningar. De är utförda efter en enhetlig mall för alla landskapsrapporter, för att möjliggöra jämförelser. Med den väldiga mångfald och rikedom som kyrkorna visar i gestaltning, inredning och inventarier måste projektet med nödvändighet arbeta översiktligt. Tendenser och utvecklingslinjer analyseras och belyses med valda exempel. Många detaljfrågor och problem återstår att behandla. Att visa på forskningsbehov och uppslag till fördjupade studier är en viktig sidofunktion för projektet. Påpekanden, kompletterande upplysningar och annat informationsutbyte kring rapporten är därför välkomna.

VÄRMLANDS KYRKOR

Värmland hör till skogslandskapen, där kyrkor liksom andra byggnader företrädesvis byggdes i trä, från tidig medeltid till in på 1900-talet. Av det totala antalet kyrkor som under tidernas lopp byggts i Värmland har träkyrkorna varit i majoritet. Många imponerande och vackra exempel på träkyrkobyggnadskonsten finns ännu i landskapet. Men av de 96 kyrkor som fanns 1950 var endast 36 byggda i trä, resten i murverk. Träkyrkor är lätta att bygga upp och bygga till, men också kortlivade, ofta drabbade av brand och röta. Många socknar som samlat tillräckliga resurser satsade till sist på bygge i murverk, kanske efter flera generationer av träkyrkor. Ett tiotal stenkyrkor uppfördes redan under medeltiden, betydligt fler under 1700- och 1800-talen. Den vitputsade tornkyrkan är lika typisk för Värmland som träkyrkorna.

De omkring 60 medeltida kyrkor som är kända låg i de tidigast bebyggda trakterna kring Vänern och längs älvdalarna. Endast Hammarö medeltida träkyrka är bevarad; de övriga är försvunna eller radikalt ombyggda. En förlust av internationell räckvidd var Södra Råda träkyrkas brand år 2001.

Den stora nybyggnadsperioden i Värmland inleddes under 1600-talets förra hälft då järnbruksexpansionen tog sin början och ledde till en dramatisk befolkningsökning. Ett trettiootal välbevarade kyrkor från tiden 1550–1760 och lika många från 1760–1860 vittnar om denna blomstrande värmländska epok. Järnbrukens nedgång under 1800-talets andra hälft medförde stagnation även i kyrkobyggandet. 1860–1950 byggdes endast 17 nya kyrkor. Flera av dem hör till landets intressantaste. En medveten återkoppling till barock och klassicism präglade både nybyggda och restaurerade kyrkor. Efter 1950 har församlingssammanslagningar genomförts i Karlstads stift, och antalet församlingar är 2005 96.

Kyrkorna intar en undanskymd plats i den rika litteraturen om värmländsk kultur och miljö. Mycket återstår ännu att studera. Äldre källmaterial om kyrkorna återfinns bl.a. i en Landshövdingeberättelse för 1692 (utgiven av Helge Kjellin) och i Jonas Hammarins Karlstads stifts Herdaminnen 1846–49, liksom i Erik Fernows *Beskrifning öfver Wermeland* 1773 och Nils Gabriel Djurklous reseberättelser från 1866 och 1867, med fina teckningar av kyrkorna.

Den förste landsantikvarien vid Värmlands Museum, konsthistorikern Helge Kjellin, har betytt mycket för att genom sina studier fördjupa och sprida kunskapen om de värmländska kyrkorna. Han medverkade i det brett upplagda verket *En bok om Värmland av värmlänningar* 1917 med en översikt om de kyrkliga minnesmärkena och behandlade kyrkorna i fem socknar i Grums härad i inventeringsverket *Sveriges Kyrkor* 1924, de enda Värmlandskyrkor som behandlats i serien. Han skrev även om den kyrkliga konsten i den s.k. stiftsboken, *Karlstads stift i ord och bild* 1952. Kjellins efterträdare som landsantikvarie Gösta von Schoultz startade 1959 den av Värmlands Museum utgivna serien kyrkobereskrivningar, *Värmländska kyrkor*. Ett femtiotal vägledning har hittills utkommit.

Bland senare tiders kännare av den värmländska kyrkokonsten bör särskilt framhållas Åke Nisbeth, antikvarie vid Riksantikvarieämbetet. Han är författaren till mer än tjugo vägledning i serien *Värmländska kyrkor*, och har sammanfattat sina studier 1962 i *Sveriges bebyggelse*, och 1988 i det av länsstyrelsen utgivna kulturmiljövårdsprogrammet *Ditt Värmland*. I samma verk medverkar även Göran Lindahl. I den av Karlstads stift utgivna volymen *Tidevarv komma, tidevarv försvinna* 1997 gör Anders Åman en jämförande studie av kyrkorna i Dalsland och Värmland. De nämnda boken och ytterligare litteratur förtecknas sist i denna rapport under rubriken Litteratur om Värmlands kyrkor.

Föreliggande rapport inleds med en presentation av kyrkorna i landskapet ur ett kulturgeografiskt perspektiv. Därefter kommer ett kort avsnitt om de bevarade bänklängderna, som anger vilka principer som styr fördelningen av bänkplatser i kyrkorna. De följande fyra kapitlen är kronologiskt upplagda och indelade efter de perioder som projektet arbetar med: medeltiden, 1550–1760 och 1860–1950. Tidsgränserna är upprättade av praktiska skäl för att grovt kunna sortera materialet. Rapporten avslutas med en sammanfattande karakteristik av landskapets kyrkor, med tonvikt på det för Värmland typiska i relation till landet i övrigt.

Rapportens författare

Ann Catherine Bonnier är docent i konstvetenskap vid Stockholms universitet och antikvarie vid Sveriges Kyrkor, Riksantikvarieämbetet.

Markus Dahlberg är fil.dr i konstvetenskap, Göteborgs universitet, bitr. projektledare inom projektet, antikvarie vid Riksantikvarieämbetet.

Margareta Kempff Östlind är fil.dr och universitetslektor i konstvetenskap, Stockholms universitet.

Göran Lindahl är konstvetare och professor em. i arkitekturens historia vid Konsthögskolans arkitekturskola, Stockholm.

Birgitta Roeck Hansen är docent i kulturgeografi, Stockholms universitet. Forskare inom projektet 1996–2001.

Ingrid Sjöström är docent i konstvetenskap, Stockholms universitet.

Anders Åman är professor em. i konstvetenskap, Uppsala universitet.

Förkortningar

ATA	Antikvarisk-topografiska arkivet, RAÄ
RAÄ	Riksantikvarieämbetet
RSV	Riksskatteverket
SHM	Statens historiska museum
SSA	Stockholms stadsarkiv
SvK	Sveriges Kyrkor, konsthistoriskt inventarium, RAÄ

Kyrkan i landskapet

av Birgitta Roeck Hansen

Administrativ och kyrklig indelning

Landskapet ligger i Värmlands län med undantag av Karlskoga, Degerfors och Nysunds församlingar (det tidigare Karlskoga bergslag) som tillhör Örebro län samt Södra Råda, som hör till Västra Götalands län (tidigare Skaraborgs län). Värmland var tidigare indelat i 13 häradar: Fryksdal, Gillberg, Grums, Jösse, Karlstad, Kil, Nordmark, Nyed, Näs, Visnum, Väse, Älvdal och Ölme häradar. Det är oklart hur gammal denna häradsindelning är. Namnelementet *härad* förekom i äldre tid både som administrativ teknisk term och som beteckning för s.k. bygdehärad. I den senare betydelsen lever det kvar i Ekshärad. Under medeltiden hade Värmland i stort sett samma omfattning som i dag med undantag av Nordmarks härad, som hörde till Dalsland. I den östra delen av landskapet, som var glest befolkad, var gränsen obestämmd. På 1500-talet blev Värmland indelat i två fogdedistrikt, *syslor*, Väster- och Östersysslet.

Värmland tillhör sedan 1647 Karlstads stift. Under medeltiden och fram till 1581 låg Värmland under Skara stift och utgjorde sedan eget prosteri fram till 1647 då Karlstad, som blivit stad 1584, blev stiftstad. Samhörigheten med Västergötland har förhistoriska rötter: Västergötland, Dalsland och Värmlands Vänerslätt utgjorde tidigt ett västsvenskt kulturområde med västgötaslätten som centralbygd. Det norska inflytandet har också varit starkt. En kortare period under 1300-talet låg landskapet under Norge. Från 1389 har landskapet tillhört Sverige men kontakterna med Norge fortsatte. Spår av dessa kontakter finns bl.a. i bebyggelsestrukturen som är uppbyggd av ursprungliga ensamgårdar, som ibland genom upprepade gårdsklyvningar har utvecklats till något som ser ut som byar. Skillnaden mellan norskt och svenskt när det gäller uppfattningen om vad som är by eller gård kan dock vara mer begreppsmässig än reell (Widgren 1997). Den äldre indelningen i syslor har dock norskt ursprung liksom ett antal ortnamn, särskilt i landskapets nordvästra del.

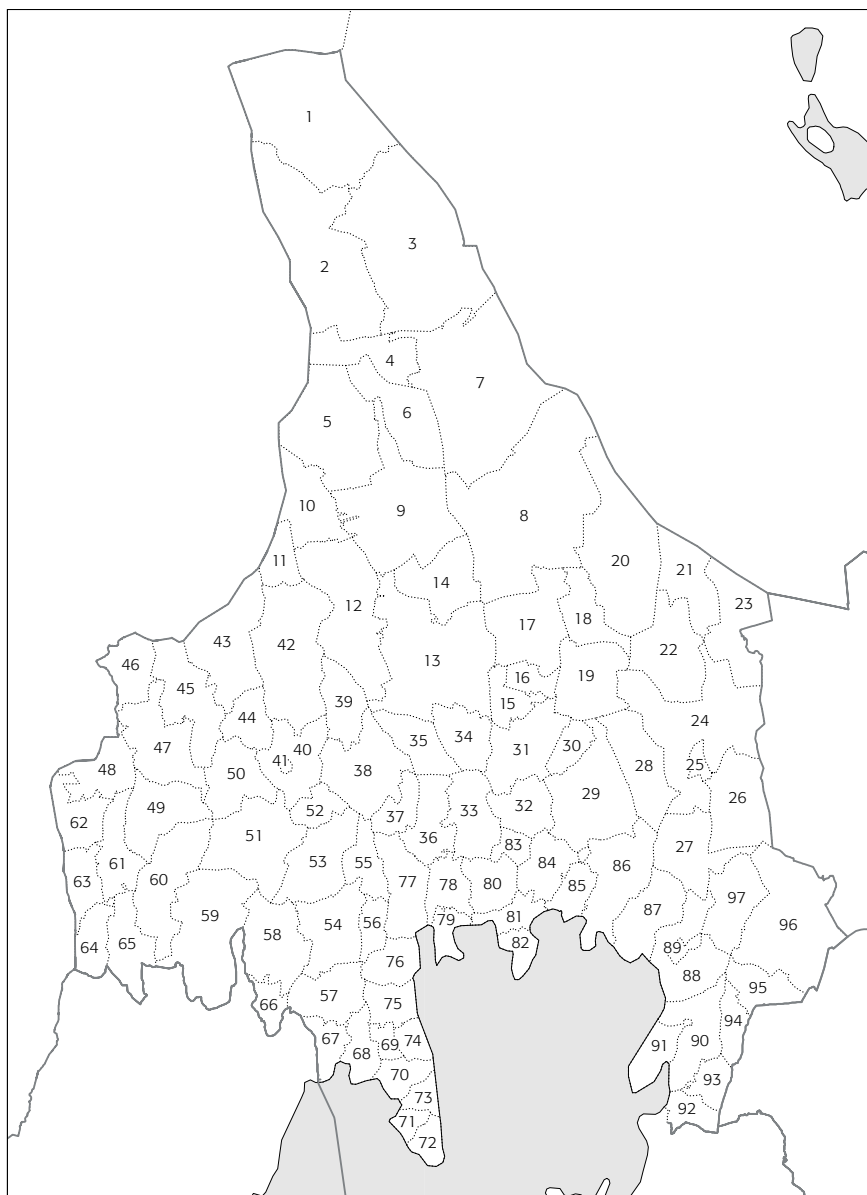
1950 hade Värmland 97 församlingar (tab. 1, fig. 1). 2005 var antalet 96. Församlingarna har kommit till under många hundra år, från medeltid till 1900-tal och speglar kolonisationsförlopp och bebyggelseförändringar (fig. 2). Medeltidssocknarna Lönskog och Åskog uppgick under 1500-talet i Långseruds socken, Ämmeskog uppgick i Svanskog. Andra socknar har successivt delats upp i flera. Så skedde t.ex. i nuvarande Filipstads kommun, som under medeltiden bestod av en socken, Färnebo. Som ett resultat av bergsbrukets expansion kom fyra nya församlingar till under 1600-talet (Filipstad, Gåsborn, Brattfors och Kroppa) och under 1700-talet ytterligare

Församlingar förtecknade i nummerordning

1	Norra Finnskoga	52	Högerud
2	Södra Finnskoga	53	Stavnäs
3	Dalby	54	Gillberga
4	Nyskoga	55	Värmskog
5	Östmark	56	Borgvik
6	Vitsand	57	Kila
7	Norra Ny	58	Långserud
8	Ekshärad	59	Sillerud
9	Fryksände	60	Silbodal
10	Lekvattnet	61	Holmedal
11	Bogen	62	Töcksmark
12	Gräsmark	63	Västra Fågelvik
13	Sunne	64	Trankil
14	Lysvik	65	Blomskog
15	Ransäter	66	Svanskog
16	Munkfors	67	Tveta
17	Norra Råda	68	Säffle
18	Hagfors	69	Huggenäs
19	Sunnemo	70	Botilsäter
20	Gustav Adolf	71	Millesvik
21	Rämmen	72	Eskilsäter
22	Nordmark	73	Ölserud
23	Gåsborn	74	Södra Ny
24	Färnebo	75	Bro
25	Filipstad	76	Ed
26	Kroppa	77	Grums
27	Lungsund	78	Nor
28	Brattfors	79	Segerstad
29	Nyed	80	Grava
30	Älvsbacka	81	Karlstad
31	Övre Ullerud	82	Hammarö
32	Nedre Ullerud	83	Forshaga
33	Stora Kil	84	Alster
34	Östra Ämtervik	85	Östra Fågelvik
35	Västra Ämtervik	86	Väse
36	Frykerud	87	Ölme
37	Boda	88	Varnum
38	Brunskog	89	Kristinehamn
39	Mangskog	90	Visnum
40	Arvika västra	91	Visnums-Kil
41	Arvika östra	92	Södra Råda
42	Gunnarskog	93	Rudskoga
43	Eda	94	Nysund
44	Ny	95	Degerfors
45	Köla	96	Karlskoga
46	Skillingmark	97	Bjurtjärn
47	Järnskog		
48	Östervallskog		
49	Karlanda		
50	Älgå		
51	Glava		

Församlingar förtecknade i bokstavsordning

84	Alster	32	Nedre Ullerud
40	Arvika västra	78	Nor
41	Arvika östra	22	Nordmark
97	Bjurtjärn	1	Norra Finnskoga
65	Blomskog	7	Norra Ny
37	Boda	17	Norra Råda
11	Bogen	44	Ny
56	Borgvik	29	Nyed
70	Botilsäter	4	Nyskoga
28	Brattfors	94	Nysund
75	Bro	15	Ransäter
38	Brunskog	93	Rudskoga
3	Dalby	21	Rämmen
95	Degerfors	79	Segerstad
76	Ed	60	Silbodal
43	Eda	59	Sillerud
8	Ekshärad	46	Skillingmark
72	Eskilsäter	53	Stavnäs
25	Filipstad	33	Stora Kil
83	Forshaga	13	Sunne
36	Frykerud	19	Sunnemo
9	Fryksände	66	Svanskog
24	Färnebo	68	Säffle
54	Gillberga	2	Södra Finnskoga
51	Glava	74	Södra Ny
80	Grava	92	Södra Råda
77	Grums	64	Trankil
12	Gräsmark	67	Tveta
42	Gunnarskog	62	Töcksmark
20	Gustav Adolf	88	Varnum
23	Gåsborn	90	Visnum
18	Hagfors	91	Visnums-Kil
82	Hammarö	6	Vitsand
61	Holmedal	55	Värmskog
69	Huggenäs	86	Väse
52	Högerud	63	Västra Fågelvik
47	Järnskog	35	Västra Ämtervik
49	Karlanda	50	Älgå
96	Karlskoga	30	Älvsbacka
81	Karlstad	87	Ölme
57	Kila	73	Ölserud
89	Kristinehamn	48	Östervallskog
26	Kroppa	5	Östmark
45	Köla	85	Östra Fågelvik
10	Lekvattnet	34	Östra Ämtervik
27	Lungsund	31	Övre Ullerud
14	Lysvik		
58	Långserud		
39	Mangskog		
71	Millesvik		
16	Munkfors		

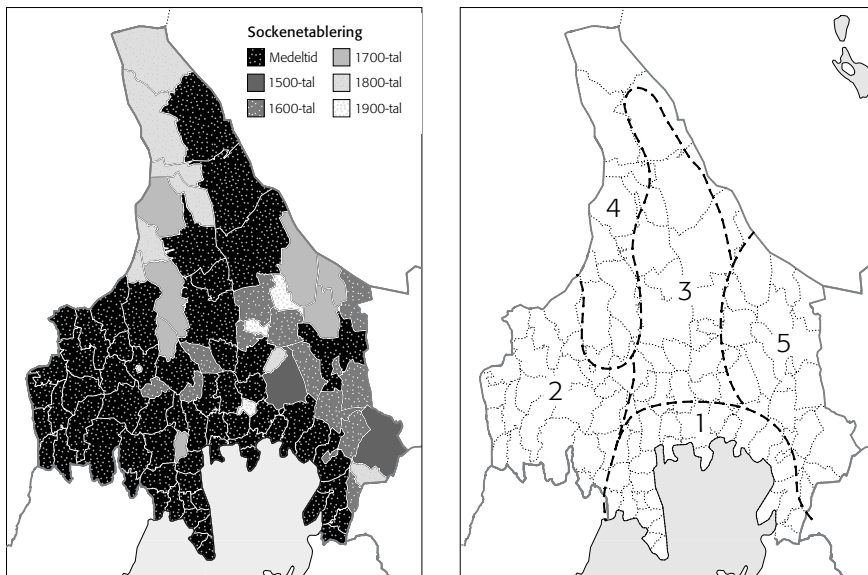
Tab. 1, fig 1. Värmlands församlingar 1950. Församlingarna är betecknade med siffror och kan avläsas i tabellen i nummerordning respektive alfabetisk ordning.

Rapportens kartor visar antingen 1750, 1800, 1850, 1900 eller 1950 års församlingar (ritade efter nuvarande gränser), beroende på kartans innehåll. Kartor som visar medeltida förhållanden baseras på 1750 års församlingar.

två (Nordmark och Rämmen). Fryksände storsocken, där invandring av finska svedjebönder ägt rum under 1600-talet, delades från mitten av 1800-talet upp i Östmarks, Lekvattnets och Vitsands socknar. Nyskoga, som avsondrades från Norra Ny år 1872, ligger också i gammal finnbygd. De församlingar som kommit till under 1900-talet är ofta ett resultat av framväxten av moderna industriorter, t.ex. Hagfors 1907, Forshaga 1908 och Munkfors 1918. Efter 1950 har en handfull nybildningar och sammanslagningar skett. Större förändringar tycks vänta i framtiden. Åtminstone 9 församlingssammanslagningar är beslutade för 2006.

Värmlands landskapsbild

Det värmländska landskapet innehåller stora kontraster, framför allt mellan de norra och de södra delarna. Den södra delen av Värmland ingår i Vänerbäckens berg- och lerområde, som betecknas som ett subkambriskt peneplan, d.v.s. en nederoderad yta. Det omfattar slätten närmast Vänern och sträcker sig ett stycke upp i Klarälvens dalgång. Området är kuperat med kalt berg och sediment och berggrunden domineras av gnejser och

graniter. Sedimenten består mest av djupa lager av glacial lera, som i Värmland överlagras av 2–3 meter postglacial lera med hög halt av mjåla och mo. I den nordöstra delen av området, d.v.s. slättområdet öster om Karlstad, dominerar en finlera som har mycket hög lerhalt. Inom området finns också älvsediment från Klarälven.

Den övriga delen av landskapet ingår i nordvästra Svealands moränområde och tillhör Norrlandsterrängens relieftyp. Långa dalstråk och sjösystem åtskilda av bergsryggar och åsar går i nord-sydlig riktning från slätten mot landskapets högre liggande norra delar. Mest framträdande är Klarälvsdalen, där den breda Klarälven har ett starkt meandrande lopp på en ca 100 km lång sträcka. Fryksdalen med Frykensäjöarna väster om Klarälvsdalen är en annan utpräglad sprickdal. I sydvästra Värmland finns ett sjörikt och kuperat område med bl.a. sjöarna Glafsforden, Värmeln och Stora Gla. Berggrunden är urberg med varierande bergarter. Särskilt den östra delen av landskapet, runt Filipstad, är rik på mineraler, fr.a. järn. Större delen av området ligger över högsta kustlinjen. Över dessa nivåer nådde inte havsytan under inlandsisens avsmältningsskede, då vattenmängderna som varit bundna i isen frigjordes. Jordtäcknet på höjderna spolades därför inte bort som i lägre liggande terrängpartier utan blev kvar med sina näringsämnen. Under högsta kustlinjen ligger älvdalarna med lättodlade älvsediment.

Bebyggelseutveckling och topografisk indelning

Naturförutsättningar och bebyggelseutveckling har givit skilda karaktärer åt olika delar av Värmland. Med hänsyn till dessa faktorer kan landskapet delas in i fem regioner (fig. 3).

Vänerslätten är ett sammanfattande namn på de öppna jordbruksområdena i söder under högsta kustlinjen. Inom detta område finns de tidigast bebodda delarna av landskapet. Från stenålder finns spår av en jägar- och fångstkultur vid sjöar och älvar. Bronsålderns bosättningar är representerade av rösen, främst utefter Vänerkusten. I regionen markerar gravfält från järnålder den fasta bebyggelsen, tydligast under den yngre järnåldern, då fr.a. området närmast Vänern med sina goda odlingsförutsättningar blev tätt befolkat.

I *Västvärmland* visar hällkistor på en senneolitisk jordbrukskultur, som ingick i den västsvenska megalitkulturen. Sydvästra delen av Värm-

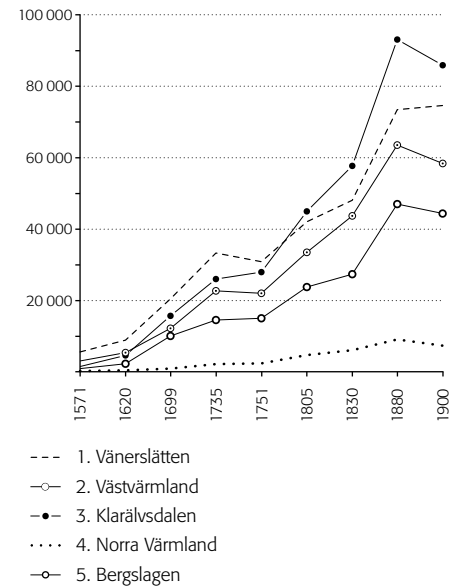

Fig. 2. Församlingarnas ålder t.o.m. 1950. Huvuddelen av socknarna är medeltida, särskilt i söder och sydväst. I landskapets övriga delar är socknarnas ålder mer sammansatt. I öster, men även centralt, tillkom en rad socknar under 1600-talet, i flera fall som en följd av bergsbrukets tillväxt. I nordväst delades ett antal socknar under 1700- och 1800-tal. Under 1900-talets första decennier har församlingar tillkommit i anslutning till industriorter såsom Hagfors, Forshaga och Munkfors. Dateringar efter Sveriges församlingar genom tiderna, RSV, 1989.

Fig. 3. Topografisk indelning. Utifrån naturgeografiska och odlingsmässiga förutsättningar kan Värmland indelas i fem regioner, markerade med streckad linje: 1. Vänerslätten. 2. Västvärmland. 3. Klarälvsdalen. 4. Norra Värmland. 5. Bergslagen.

Fig. 4. Befolkningsutvecklingen i Värmlands regioner 1571–1900. Efter statistiskt underlag i Palm 2000. Befolkningstalen före 1751 är endast ungefärliga. Församlingarnas regiontillhörighet baseras på kyrkans belägenhet (jfr karta på omslagets främre insida och fig. 3). I Värmland bildades under 1700- och 1800-talen en rad kapellförsamlingar framför allt i bergslagen och norra Värmland, som sedermera blev egna annexförsamlingar. I det statistiska underlaget är befolkningstalen vanligen förda på respektive moderförsamling. Befolkningsutvecklingen i regionerna Klarälvsdalen respektive bergslagen och norra Värmland kan av detta skäl inte tydligt särskiljas.

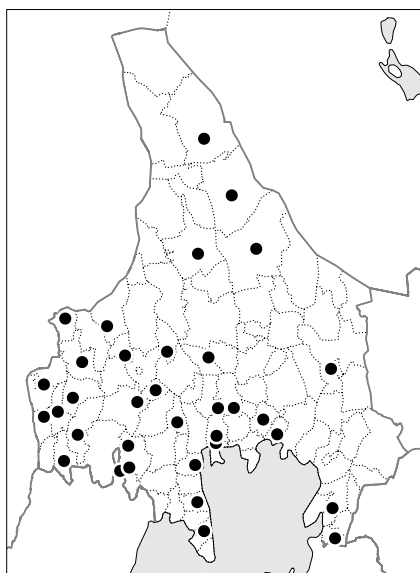

Fig. 5. Kyrkplatser och kyrkoruiner. Kartan anger kända platser för varaktigt övergivna församlingskyrkor, äldre än 1950. Endast ett fåtal av de 36 markerade kyrkplatserna kan knytas till medeltidssocknar som uppgått i annan församling: Lönskog (uppgått i Långserud), Åskog (uppgått i Långserud) och Ämmeskog (uppgått i Svan-skog). De resterande kyrkplatserna utgörs av äldre lägen för församlingens huvudkyrka. I Värmland, som tidigt dominerades av träkyrkor, har man påfallande ofta valt att överge den gamla kyrkplatsen i samband med att ny kyrka uppfördes under 1600-, 1700- och 1800-talen. Muntlig tradition gör gällande att flera övergivna kyrkplaster finns. De har emellertid inte kunna lokaliseras och är därför inte markerade på kartan.

land utgör den nordligaste delen av detta kulturområde med rötter på kontinenten. Från bronsålder finns ett stort antal rösegravar vid stränderna kring Glafs fjorden. Under yngre järnålder fanns två centralområden i regionen, runt Eda vid gränsen till Norge samt i centralbygden något längre söderut. Under slutet av 1500-talet ägde en betydande (ny)kolonisation rum i området. Som grännsområde mot Norge har den värmländska bebyggelsen, fr.a. då i de västligaste delarna, under olika epoker påverkats av krig och oroligheter, t.ex. under nordiska sjuårskriget på 1560-talet. Odlingslandskapet är välbevarat, särskilt i regionens södra del.

I *Klarälvsdalen*, som också innefattar Fryksdalen, utbredde sig den medeltida kolonisationen utmed älvdalarna. Men även här finns spår av äldre bosättning, från bronsålder i Fryksdalen, och från järnålder i Klarälvsdalen, t.ex. i Ekshärad.

I *norra Värmland* togs moränområdena över högsta kustlinjen i anspråk för permanent bebyggelse och odling genom finnkolonisationen under 1640- och 50-talen. Invandringen av finska kolonistörer hade emellertid börjat redan i slutet av 1500-talet, då finnar från den savolax-karelska kultursfären slog sig ned i bergslagen kring Karlskoga, som tillsammans med delar av Visnums och Varnums socknar utgjorde ett av de primära kolonisationsområdena i landet. Kolonisationen spreds därefter till delar av Filipstads bergslag och vidare åt norr (Gustav Adolfs församling) och väster (inom socknarna Blomskog, Mangskog, Gunnarskog, Bogen, Gräsmark och Sunne). Sist koloniserades Norra Finnskoga, som 1831 blev egen församling. De skogstrakter som de finska svedjebbrukarna slog sig ned i hade tidigare endast utnyttjats säsongvis för skogsbete och säterdrift av jordbrukarna i älvdalarna. Spår av andra typer av utmarksbruk finns också i dessa skogar, som kolningsgropar, platser för lågteknisk järnframställning samt fångstgropar.

Den femte regionen är *bergslagen* i östra Värmland, där bruksbygdens expansion under 1600- och 1700-talen avspeglas i tillkomsten av flera socknar genom uppdelningen av den medeltida storsocknen Färnebo. Redan under medeltiden förekom bergshantering i Filipstads bergslag. Kombinationen av tillgång på mineraler, fr.a. järnmalm, samt skog och vattenkraft lade grunden till en expansion av bruksnäringen och grundandet av många bruk, som vid mitten av 1800-talet var över 100 till antalet. Skogsbaserad industri, liksom under tidigare skeden med inriktning på export över Göteborg, ökade i början av 1800-talet och har också i fortsättningen spelat en stor roll i landskapets näringsliv. För den traditionella värmländska bruksepoken började emellertid en nedgångsperiod under andra hälften av 1800-talet som ledde till en omfattande nedläggning av mindre bruk och en sammanslagning till större enheter.

Stadsgrundandet har varit svagt i landskapet och fördelningen geografiskt ojämn med fem städer i den östra delen, främst i bergslagen och endast två i den västra. Äldst är Karlstad (1584), därefter kom Filipstad (1611) och Kristinehamn (1642). 1811 grundlades Oscarsstad (Arvika) i Västvärmland. Senare ändrades stadsrättigheterna, Arvika blev ånyo stad 1911. Senare under 1900-talet tillkom Karlskoga (1940), Hagfors (1950) och Säffle (1951).

Nedgången i den råvarubaserade industrin har i modern tid orsakat problem för landskapet, fr.a. för sysselsättningen. Befolkningstillväxten i Värmland har under efterkrigstiden varit lägre än i Sverige som helhet.

SOCKENSTORLEK OCH BEBYGGELSESTRUKTUR

Liksom i de flesta andra landskap är socknarnas yta störst i skogsområdena och minst i den öppna bygden. Genom sin storlek avspeglar de fr.a.

bebyggelsestätheten men också bebyggelsekronologin: den öppna bygden i söder med goda odlingsmöjligheter är den tätaste och under längst tid befolkade medan skogssocknarna är glest bebyggda och har blivit permanent bebyggda först betydligt senare (fig. 2, 6–7).

Den äldsta bebyggelsestrukturen var uppbyggd av ensamgårdar. Senare tiders byar – egentligen gårdar med flera brukningsenheter – har utvecklats ur dessa ensamgårdar. Egentliga byar som redan under äldre tid bestod av flera kamerala enheter fanns endast på Vänerslätten. Bebyggelseexpansionen från medeltiden har skett genom kolonisation, hemmansklyvning och säteribildning. Drygt hälften av gårdarna vid mitten av 1500-talet ägdes av skattebönder.

På Vänerslätten utvecklades en äldre ensamgårdsbebyggelse ofta till täta byklungor, som i många fall har behållit sin karaktär. I andra fall hölls jorden samlad och de gamla ensamgårdarna levde kvar som mindre säterier. I Västvärmland dominerar ensamgårdsbebyggelsen genom en tidig utflyttning från de ursprungliga gårdsplatserna. Klarälvens meanderlopp påverkar ännu kulturlandskapet i Klarälvsdalen: bebyggelsen ligger högt på älvnäsen medan de tidvis översvämmade lägre partierna har utnyttjats som slättermark.

Godsbildningen skedde fr.a. under bruksepoken. De medeltida sätesgårdarna var relativt få och fanns huvudsakligen på Vänerslätten. En sätesgård fanns i Sunne mellan Övre Fryken och Mellanfryken, en vid Älgå vid Glafs fjorden. Båda orterna är belägna längs medeltida pilgrimsvägar mot Norge.

Sockennamnen på Vänerslätten med Vänersnäs och de sydliga delarna av älvdalarna är i de flesta fall ursprungliga gårdsnamn. Det hänger säkert samman med den ursprungliga bebyggelsestrukturen; ännu på 1500-talet bestod många av de senare täta, byliknande gårdssamlingarna av kamerala ensamgårdar. Några socknar i centralbygden hade i äldre tid namn på *härad*, här i betydelsen bygd: Grums, Frykerud, Väse, Ekshärad och Ölme. I Värmlands tidigare utmarksområden finner man sockennamn på *-skog* och *-mark*. Finska ortnamn förekommer i de finska kolonisationsområdena.

Under andra hälften av 1900-talet har antalet jordbruksföretag minskat kraftigt, fr.a. de med liten och medelstor areal. Större gårdar (30–100 hektar) har ökat något i antal vilket tyder på att det skett en viss sammanslagning av enheter. Fortfarande dominerar andelen småbruk. Vid en

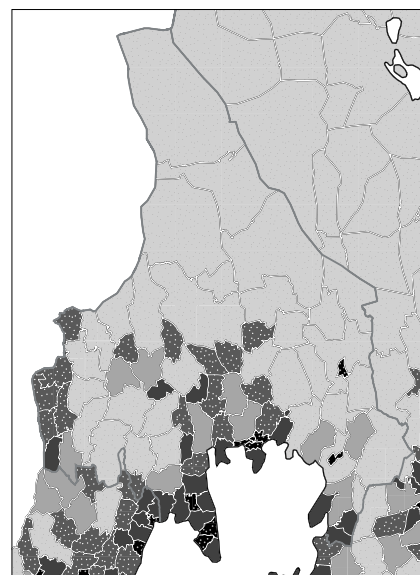

Fig. 6. Församlingarnas storlek. Kartan visar församlingarna 1750, grupperade efter ytstorlek.

Ytstorlek i km²
 0–50 50–100 100–150 150–200 över 200

Fig. 7 a–c. Befolkningstal för församlingarna 1805, 1900 och 1995, överfört i punkttäthet. En punkt motsvarar 100 invånare.

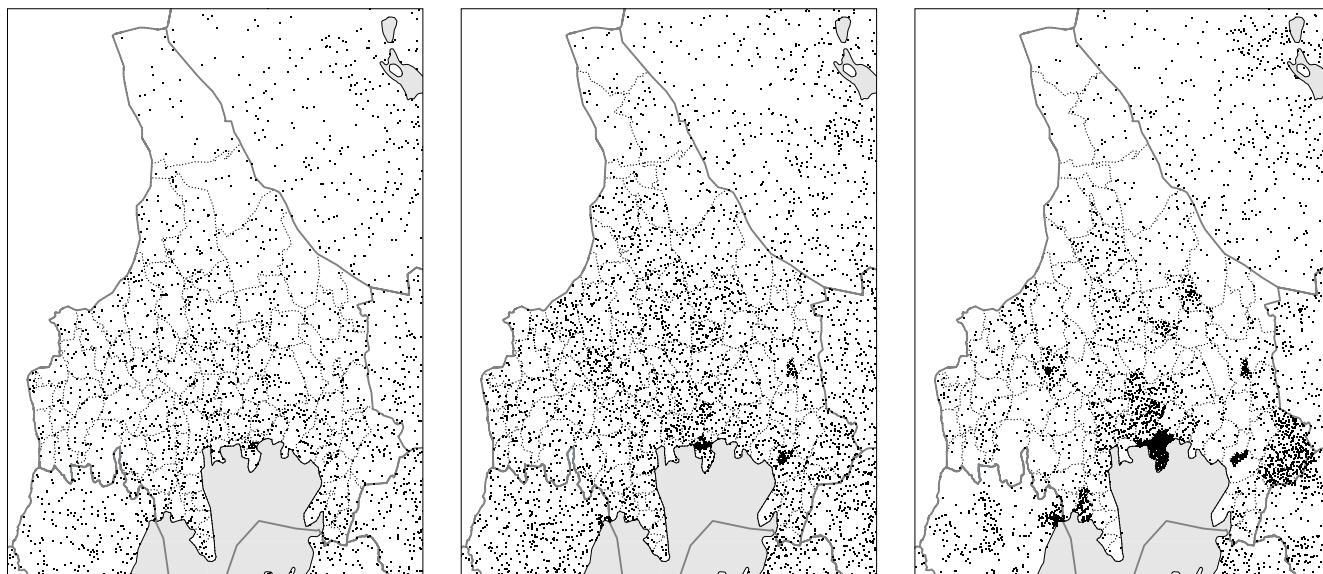

Fig. 8. Rämmens kyrka ligger på en udde i Näsrämnen i Värmlands bruksbygd. Träkyrkan uppfördes på 1780-talet, korsarmar och det nuvarande tornet tillkom senare. Foto Jan Norrman 1989, RAÄ.

jämförelse mellan häradskartan (1880-tal) och ekonomiska kartan (1960- och 1980–90-tal) har i flera fall bebyggelsen omkring kyrkan koncentrerats från spridda gårdar till en eller några större. Den motsatta tendensen finns också, där en större gård har delats upp i flera mindre enheter.

Kyrkan i landskapet

Det mest framträdande draget i de värmländska kyrkornas placering i landskapet är anknytningen till älvar och sjöar: de ligger lågt i terrängen, på näs eller uddar eller i sluttningar och på terrasser ovanför vattendragen. Av landsbygdens kyrkor är 58 (70 %) belägna i närheten av vatten (fig. 8). Av dessa ligger nio i närheten av Klarälven. Av övriga kyrkor ligger 15 i odlingsbygd och nio i gränzonen mellan odlad mark och skog eller i skogsbygd. Dominansen för kyrklägen intill älvar och sjöar blir än tydligare när man tar hänsyn till de många fall där medeltida föregångare till de nuvarande kyrkorna låg på annan plats: i nästan samtliga fall låg den äldre kyrkplatsen närmare en älv eller en sjö än som nu är fallet. Av de nuvarande kyrkorna har ett stort antal haft föregångare på annan än den nuvarande kyrkplatsen (fig. 5).

Kyrkornas lokalisering följer de grundläggande, huvudsakligen nord-sydliga, strukturerna i landskapet; särskilt i de norra och mellersta delarna av landskapet där kyrkplatserna följer Klarälvens långa lopp och Frykensjöarnas sträckning (fig. 9). Nere på Vänerslätten förändras mönstret och blir mer utspritt.

KYRKA OCH BEBYGGELSE

Flertalet kyrkor ligger på avstånd från övrig bebyggelse, antingen i utkanten av ett bebyggt och odlat område, t.ex. i änden av en uppodlad dalgång eller isolerat i en bygd. Detta kan vara resultatet av att kyrkplatsen flyttats sedan den ursprungliga kyrkan byggdes. I en hel del fall bildar kyrka, prästgård och andra byggnader med kyrklig anknytning en avgränsad bebyggelsemiljö. 23 kyrkor ligger i eller i utkanten av större eller mindre tätorter, av vilka flertalet har vuxit upp under de senaste 100 åren.

KYRKOMILJÖER

Trots de förändringar som skett i bebyggelsen i kyrkornas närhet finns många kyrkplatser som ter sig relativt oförändrade vid en jämförelse mellan häradskartan från 1800-talets sista decennier och moderna ekonomiska kartor. Det finns flera kyrkplatser där prästgård och kyrka, ibland också andra byggnader, bildar en avskild enhet. Prästgårdarna ligger i de flesta fall i samma läge som på häradskartan. I Västvärmland finner vi t.ex. Holmedals kyrkplats med prästgården i sin trädgård och skola samt Silbodal i utkanten av Årjäng med prästgård, skola och församlingshem. I Klarälvsdalen märks Övre Ullerud med prästgård och sockenstuga. Ett exempel från bruksbygden utgör Rämnsås med prästgård, skola, klockargård och sockenstuga. Herrgården och hyttorna utgör riksintresse. I järnåldersbygden i den östra delen av Vänerslätten finns flera kyrkplatser som utgör eller ingår som del i riksintresseområden. Det gäller Visnum, där riksintesseområdet omfattar järnåldersgravfält, medeltida kyrk- och begravningsplats samt den nuvarande 1700-talskyrkan (fig. 10). Också Visnums-Kil med gravfält från järnålder, 1700-talskyrka, prästgård samt skola från 1800-talet utgör riksintresse. I Väse utgör miljön runt kyrkan riksintesse; det är ett välbevarat äldre sockencentrum som omfattar kyrkan, prästgård, sockenstuga, klockargård, skolhus och kyrkstallar (fig. 11).

KYRKOJORD

Centralt belägen prästgårdsjord med beteckningen *Prästgården* är relativt sällsynt i Värmland och förekommer endast i de församlingar som från äldsta tid har utgjort egna pastorat eller varit huvudkyrkor i pastorat. Perifer belägen prästgårdsjord förekommer i åtta fall. Fastigheter med beteckningen *Stommen* förekommer i flera fall men då i sådana socknar som under medeltiden anges som annex under en moderförsamling. Yngre prästgårdar har i allmänhet vanliga gårdsnamn. Namn med anknytning till klockarämbetet är vanliga, mest i formen Klockar(e)gården. Endast i fyra fall utgör klockarjorden jordbruksfastigheter (Stavnäs, Tvetå, Köla och Millesvik).

Fig. 9. Västra Ämterviks kyrka har ett karakteristiskt läge vid Mellan-Frykens strand. Klarälven och Fryksdalen utgör dominerande nord-sydliga stråk i landskapet. Många kyrkor är lokaliserade till älvarna och sjöarna. Foto Pål-Nils Nilsson, trol. 1980-tal, RAÄ.

Fig. 10. Visnums kyrka ligger i jordbruksbygd i östra delen av Vänerslätten. Den ingår i ett riksintresseområde som omfattar ett förhistoriskt gravfält, medeltida kyrk- och begravningsplats och den nuvarande kyrkan. Träkyrkan uppfördes 1730–33. Klockstapeln är samtida. Foto Jan Norrman 1989, RAÄ.

Fig. 11. Väse kyrka är belägen vid en vik av Vänern. Sockencentrum, med kyrka, prästgård, sockenstuga, klockargård, skolor och kyrkstallar utgör riksintresse. Kyrkan uppfördes 1760–62, tornet tillkom 1794. Foto Jan Norrman 1989, RAÄ.

Litteratur

- Bergström, Carin: *Kyrkplatsen som socknens centrum*, Studier till Kulturmiljöprogram för Sverige, RAÄ, 1992.
- Bladh, Gabriel: *Finnskogens landskap och människor under fyra sekler. En studie av samhälle och natur i förändring*, Meddelanden från Göteborgs universitets geografiska institutioner B 87, 1995. Diss.
- Falck-Kjällquist, Birgit: *Ortnamnen i Värmlands län*, 1, *Inledning*, Sveriges Ortnamn, Ortnamnsarkivet i Uppsala, 1984.
- Sveriges församlingar genom tiderna*, RSV, 1989.
- Sveriges Nationalatlas. Jordbruket*, red. Åke Clason & Birger Granström, 1992.
- Sveriges Nationalatlas. Berg och jord*, red. Kurt Fredén, 1994.
- Widgren, Mats: "Det omogna kulturlandskapet", i *Ditt Värmland. Kulturmiljöprogram för Värmland och värmlänningar*, 1, red. Anders Hillgren, Länsstyrelsen i Värmlands län, 1988.
- Widgren, Mats: *Bysamfällighet och tegskifte i Bohuslän 1300–1750*, Skrifter utgivna av Bohusläns museum och Bohusläns hembygdsförbund 60, Meddelanden från Kulturgeografiska institutionen vid Stockholms universitet 99, 1997.

Bänklängder

av Margareta Kempff Östlind

Av Värmlands kyrkor har femtio stycken bevarade bänklängder. Flertalet har ganska få, men t.ex. Bjurtjärn och Sillerud har noteringar från flera år. Den äldsta längden härrör från Övre Ullerud. Redan 1637 upprättades där en förteckning över församlingens bänksplatser. I Varnum fördelade man platserna så sent som 1878, vilket är den senaste bevarade uppgiften.

Ett övervägande antal kyrkor har använt sig av hemmanstalet som fördelningsprincip; ju större hemman, desto bättre placering i kyrkorummet. Denna princip är också den som är allra vanligast i de svenska sockenkyrkorna. På 1700-talet började man i några församlingar fördela platserna genom lottning. Förmodligen ansågs förfarandet mer rättvist. I ett par kyrkor satte man sig efter bytillhörighet. Stadskyrkorna tog upp hyra för sina bänkutrymmen, vilket var det vanliga i hela landet.

I Värmland liksom i andra landskap fick så kallade inhyses i allmänhet inga bestämda platser, utan fick slå sig ned på bänkarna längst bak, där det i bästa fall fanns utrymme. De hamnade längst ned i den sociala hierarkin.

Källor och litteratur

Respektive sockens kyrkoarkiv i *Värmlandsarkiv*.

Sveriges Kyrkor, Värmland, 1912–88. Se Litteratur om Värmlands kyrkor, s. 74.

Tab. 2. Bänkdelningsprinciper i Värmland under 1600-, 1700- och 1800-talen. Tabellen redovisar socknar och år då noteringar om bänkdeltning är bevarade samt den princip kyrkbänkarna fördelats efter: hemman, lottning, hyra eller by. Vissa bänkdeltningsskematiska listor kan inte dateras med säkerhet, ibland går det inte heller att utläsa vilken princip som använts.

Alster Hemman: utan år, 1688–98, 1730, 1805	Gillberga Hemman: 1734	Kristinehamn Hyra: 1859–75	Rämmen Lottning: 1830	Varnum (?): 1878
Arvika lands (västra) Hemman: 1865	Grava Hemman: 1687, 1734, 1832	Kroppa Hemman: 1706	Silbodalen Hemman: 1783	Visnum Hemman: 1800
Bjurtjärn Hyra: 1759, 1817, 1822–23 Lottning: 1842	Grums Hemman: 1817	Köla Hemman: 1666, 1702, 1707, 1717, 1746	Sillerud Hemman: 1699, 1707–20, 1726, 1753, 1778	Värmskog Hemman: 1763
Blomskog By: 1743, 1754, 1765	Gunnarskog Hemman: 1784	Lungsund Hemman: 1727–28	Skillingmark Hemman: 1707, 1722	Våse Hemman: 1640, 1809 Lottning: 1794
Boda Hemman: 1711, 1730, 1736	Hammarö Lottning: 1811	Lysvik By: 1697, utan år	Stavnäs Hemman: 1705, 1844	Västra Fågelvik Hemman: 1818
Borgvik Hemman: 1719, 1818	Holmedal Hemman: 1774	Långserud By: 1724	Stora Kil Hemman: 1630	Älvsbacka Hemman: 1852–68
Brunskog Hemman: 1600-tal, 1849	Högerud Hemman: 1815	Millesvik Hemman: 1685	Svanskog Lottning: 1735	Ölme Hemman: 1696–1703, 1805
By Hemman: 1721 Lottning: 1861	Järnskog Hemman: 1699, 1707, 1717	Nor Lottning: 1798	Södra Råda (?): 1687, 1705, 1734, 1854	Östra Ämtervik Hemman: 1850
Eskilsäter Hemman: 1707, 1793, 1856	Karlanda Hemman: 1702	Norra Råda Lottning: 1755	Tveta Hemman: 1740	Övre Ullerud Hemman: 1637
	Kila Hemman: 1656, 1699 (?): 1766	Ny Hemman: 1639–73	Töcksmark Hemman: 1819	
		Nysund Lottning: utan år		

Medeltidens kyrkor

av Ann Catherine Bonnier

Under medeltiden tillhörde Värmland Skara stift och omfattade då endast ett 60-tal församlingar, vilket motsvarar drygt hälften av dagens socknar. Några socknar upphörde dock redan under 1500-talet. Prosten över Värmland, som omtalas tidigast 1354, var under senare hälften av 1400-talet stationerad i Tingvalla (nuvarande Karlstad). De medeltida kyrkorna byggdes på Vänerslätten, i västra Värmland och i Klarälvsdalen. Däremot tycks nästan inga kyrkor ha funnits vare sig i den senare bruksbygden längs gränsen mot Dalarna, Västmanland och Närke eller utmed den norska gränsen i norr, d.v.s. i de områden som koloniserats sent.

De allra flesta medeltidskyrkorna har varit uppförda av trä och därför lämnat få spår efter sig. Ofta ligger lämningarna efter den medeltida kyrkan en bra bit från den nuvarande sockenkyrkan, och traditionen talar ibland om att den allra första kyrkan legat på ytterligare ett annat ställe. På Lurö i Vänern finns ruinen av en stenkyrka som inte är känd som sockenkyrka.

Den första kristna tiden

Liksom i andra landskap byggdes förmodligen de första kyrkorna i områden som var tätbebyggda redan vid övergången till medeltiden, vilket framför allt gäller Vänerslätten. Mot slutet av järnåldern ökade folkmängden i Värmland och nya områden koloniserades, något som även skedde under medeltiden. En av Sveriges viktigaste koncentrationer av storthögar från järnåldern finns längs Byälven i Gillberga socken, och den nordligaste fasta bebyggelsen tycks vid denna tid ha legat i Ekshärad i Klarälvsdalen. Endast fyra runstenar är kända, varav de två yngsta är från vikingatiden (i Väse och Hammarö intill Vänern). Järnåldersgravfält finns nära flera av kyrkorna, bl.a. Ölme, Millesvik, Gillberga, Visnum och Visnums-Kil. Det talar för att man där kan ha anlagt sin första kyrka vid den traditionella begravningsplatsen.

Adam av Bremen ansåg på 1070-talet att Värmland kristnats av biskop Adalvard den äldre, som var verksam i Väster- och Östergötland efter 1059. En annan missionär skall ha varit Torger, vars grav år 1225 utpekades vid gården Strand, troligen i Älgå vid Glafsforden, där en källa med hans namn finns. Vid Tingvalla/Karlstad låg landskapets centralort redan under medeltiden, och det är tänkbart att man där uppfört en tidig kyrka för tingsmenigheten. Enligt en uppgift från 1700-talet skulle Glava kyrka ha kallats Värmlands moderkyrka, medan en annan tradition omtalar kyrkan i Värmskog som den äldsta i landskapet. Det finns dock inga säkra belegg för detta. En gravkista på den gamla kyrkogården i Varnum (nuvarande

Kristinehamn) har haft en konstruktion som liknar kistor från 1000–1100-talet i Lund och Linköping, och en grav med den döde insvept i näver har grävts ut på samma kyrkogård. Typen anses tidigmedeltida, men ¹⁴C-prov har givit en sannolik datering inom tidsrymden 1160–1410.

Myntfynd i kyrkorna i Botilsäter, Hammarö och Nedre Ullerud visar att dessa kyrkplatser kan ha varit etablerade före år 1200. Enligt traditionen skall den allra första kyrkan i Hammarö ha legat vid Hovlanda, en av de äldsta och mest betydelsefulla gårdarna i socknen. Det är möjligt att flera av sockenkyrkorna börjat just som gårdskapell eller pilgrimskapell och att socknar bildats först senare runt dessa. Det skulle förklara varför kyrkplatsen så ofta har flyttats under senare tid och kanske också varför en del små socknar upphört tidigt (Ämmeskog, Åstenskog/Åskog och Långskog/Lönskog).

Magister Adam berättar också att både svear och götar redan under hans tid sökte sig till Olov den heliges grav i Nidaros, och flera pilgrimsleder genom Värmland är kända. Färdvägarna genom landskapet har säkerligen förmedlat kulturinflytanden från framför allt Västergötland och Norge, vilket avspeglat sig i kyrkornas arkitektur och inventarier. Enligt Erik Fernow berättades det på 1700-talet om kyrkorna i Järnskog och Skillingmark att de byggts då Sverige och Norge ”woro tilsammans under en Konung” och att folket tidigare hade besökt Edaskogs/Medskogs kyrka (nuvarande Västmarken) i Norge.

En av pilgrimslederna följde Klarälvsdalen. Dit tog man sig längs Vänerns östra sida eller sjöledes till Hammarö, där vägarna förenades och fortsatte norrut över Tingvalla upp mot Dalby. En annan led förde från Kållandsö i Västergötland via Lurö skärgård till Värmlandsnäs, varifrån den gick vidare på eller utmed Byälven, som var farbar långt uppåt landet.

I *Rannsakingar efter antikviteter* (nedtecknade på 1600-talet) berättas att pilgrimerna fordom samlades två gånger om året i Dalby långt upp i dalen: dels vid Botvidsmässan, då de skulle till Nidaros, dels vid ”mikaelis tijdh”, då färden gick till Vadstena. Utanför kyrkan stod ett stort träkors och en kista, i vilken man offrade för de sjuka.

Träkyrkor

Medeltida träkyrkor har funnits över en stor del av landskapet (fig. 12), och påfallande ofta finns traditioner om att kyrkan har flyttats till en ny plats. Träkyrkorna har vanligen varit små och byggda av timmer, men åtminstone tre stavkyrkor är kända. I den medeltida timmerkyrkan i Hammarö påträffade man 1931 ett antal stavkyrkokplankor, som hade återanvänts som golvbrädor. Sammanlagt har cirka tjugo väggplankor hittats, var och en utformad med nåt och fjäder. Plankorna är bilade på båda sidor (sommiga med tjärspår på utsidan och vit färg på insidan) och en del av dem är försedda med en ristad eller glödritad dekor (fig. 13). Dendrodateringar har inte givit något fast årtal för stavkyrkans uppförande, men eftersom den yngsta undersökta årsringen härrör från 1222 (Bråthen) kan kyrkan ha byggts eller ombyggts så sent som ett bra stycke in på 1200-talet. Ett norskt mynt som påträffats i kyrkan tyder dock på att platsen var i bruk före år 1200.

En annan känd stavkyrka låg i Blomskog och hade en rikt snidad portalomfattning (nu i SHM). Själva portalöppningen var cirka 90 cm bred. Ornamentiken består av drakkroppar, som i form av bandslingor fyller portalens sidostycken (fig. 14). Överstycket har ursprungligen utformats som två rundbågar med en ”toppdrake” i det nedhängande mellanpartiet. Typen

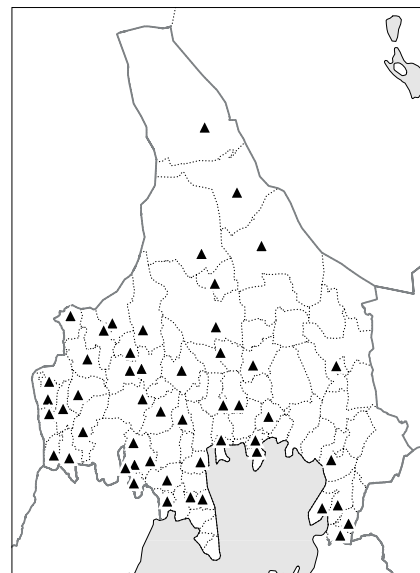

Fig. 12. Medeltida träkyrkor. Efter branden i Södra Råda återstår i dag endast en medeltida träkyrka i landskapet, nämligen Hammarö. Vid medeltidens utgång var träkyrkorna talrika och jämt fördelade. Några av träkyrkorna har belagts genom arkeologiska fynd eller bevarade delar, t.ex. i Skillingmark, Visnum och Blomskog. Huvuddelen av träkyrkorna är dock kända eller rimligen förmodade genom arkivaliska uppgifter, t.ex. genom äldre avbildningar eller genom att den äldsta kända kyrkan var av trä i en socken av medeltida ursprung.

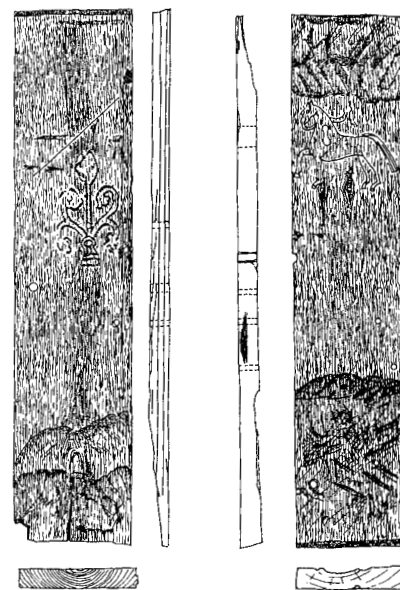

Fig. 13. Stavkyrkokplankor från Hammarö, återanvända som golv i den medeltida timmerkyrkan. Efter Lagerlöf 1985.

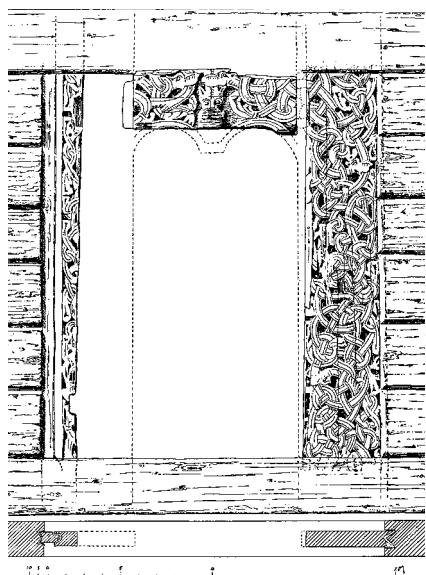

Fig. 14. Rekonstruktion av dörröppningen till en rivet stavkyrka i Blomskog, nu i SHM. Efter Ekhoff 1914-16.

är känd från de norska stavkyrkorna, och även plankornas sammanfogning med portalen är konstruerad på ett sätt som bara förekommer i Norge. Varje plankor har haft både nåt och fjäder, men deras utsida har varit rundad i motsats till plankorna från Hammarö, som slätbilats. Portalen har på stilistiska grunder daterats till 1100-talets slut eller 1200-talets början. Under 1400-talet eller senare förmodas stavkyrkan ha rivits och ersatts av en timmerkyrka.

Vid utgrävningar under den brunna träkyrkan i Södra Råda år 2004 har man påträffat stolphål efter en första träkyrka i resvirke. Enligt traditionen var också de första kyrkorna i Kila och Lysvik stavkyrkor, men inga rester efter dem finns bevarade.

De senare träkyrkorna har varit uppförda av timmer. Den typiska timmerkyrkan har varit byggd ovanpå en kallmurad gråstensgrund, som i några fall varit ganska bastant, och haft ett smalare, kvadratisk kor. Planen är densamma som i en rad kända träkyrkor i Västergötland, Närke och Småland. I några fall har även långhuset varit i det närmaste kvadratisk, vilket anses vara ett norskt drag. Det gäller t. ex. träkyrkorna i Hammarö och Södra Råda, som båda troligen uppfördes vid 1300-talets början och varit mycket lika till storlek och utförande. Ursprungligen stod ytterväggarna troligen nakna men blev senare spånklädda.

I Hammarö, en socken som under medeltiden var dominerad av frälsegods, kvarstår den medeltida timmerkyrkan som den östra delen i en korskyrka från 1740-talet (fig. 15, 22, 26). Det gamla koret fungerar nu som sakristia och långhuset som kor i 1700-talskyrkan. Norr om det ursprungliga koret finns en långsmal sakristia i korets längd, och både långhuset och koret har haft ingångar i söder. I interiören har de treklöverformade tunnvalven gått förlorade, men särskilt koret är välbevarat och försett med väggmålningar från 1400-talet samt 1500-talets början.

Fig. 15. Hammarö kyrka med den medeltida kyrkans kor, sakristia och långhus). Foto Rolf Hintze 1981, ATA.

Fig. 16. Interiör av den år 2001 brunna timmerkyrkan i Södra Råda. De treklöverformade valven i kor och långhus var de enda bevarade av sitt slag i landet. Målningarna i långhuset var signerade år 1494 av mästern Amund. Han hade troligen även gjort de kontursågade bilderna av Maria och Johannes, som till höger ses flankera ett triumfkrucifix från 1300-talet. Foto Gabriel Hildebrand 1992, RAÄ.

Mycket få ändringar hade gjorts på systerkyrkan i Södra Råda sedan den byggdes i början av 1300-talet, och den var därför en av landets bäst bevarade medeltida kyrkor då den förstördes av en brand år 2001. Långhuset var 10 meter långt och 8,5 meter brett, medan koret var i det närmaste kvadratisk med en sida på drygt 5 meter. Norr om koret fanns liksom i Hammarö en långsmal sakristia i liv med långhusets norra vägg. Den äldsta ingången till kyrkan låg i söder (igensatt på 1600-talet), och det östra korfönstret var ursprungligen tvådelat. I det inre hade triumfbågen vidgats, men i både kor och långhus fanns de treklöverformade trätunnvalven bevarade – de enda i Sverige (fig. 16). Kyrkogården inhägnades av en kyrkogårdsbalk av knuttimrade stockar, också det mycket ovanligt.

I Visnum har man grävt ut grunden efter en timrad kyrka med ungefär samma planform och mått som de nämnda kyrkorna och liksom de försedd med en smal sakristia utmed korets norra sida. Koret tycks dock mot vanligheten ha varit långsmalt. Kyrkan var prydd med ”Munka-målningar i taket och på väggarna” och hade ett vapenhus framför sydingången. Några stockar och bräder med 1400-talsmålning finns ännu i behåll. Kyrkan i Huggenäs, som revs så sent som 1842, var av samma typ och hade också en målad utsmyckning.

Kyrkan vid Åstenskog/Åskog (nu i Långseruds socken) har varit av samma typ men större än övriga kyrkor, cirka 20 meter lång totalt. Träkyrkorna är annars över lag betydligt mindre än dem som är kända från Småland och Östergötland. Särskilt liten har kyrkan i Skillingmark varit, endast hälften så lång som den i Åstenskog och med en bredd på öppningen mellan kor och långhus på bara 75 centimeter. Kyrkobyggnaden hade dock både sydportal (60 centimeter bred!) och korportal, den förra med ett vapenhus framför. I koret bestod golvet av stampad lera, i långhuset av kluvna stockar. Ungefär lika liten var kyrkan i Långskog/Lönskog (nu i Långseruds socken). Båda dessa små kyrkor har varit av ungefär samma storlek som den bevarade stavkyrkan i Hedared i Västergötland, och det är inte uteslutet att de haft en liknande konstruktion och alltså inte varit byggda av timmer.

Planformen med ett smalare kor talar för att de bäst kända timmerkyrkorna i Värmland byggts före 1350 (fig. 18). Teoretiskt sett är det möjligt att

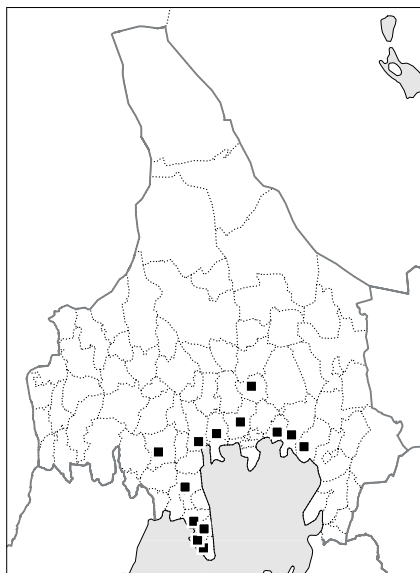
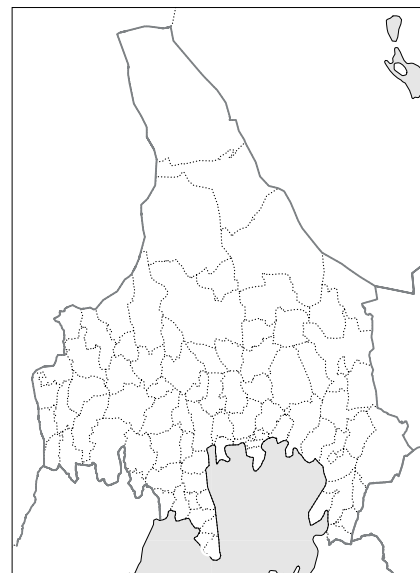
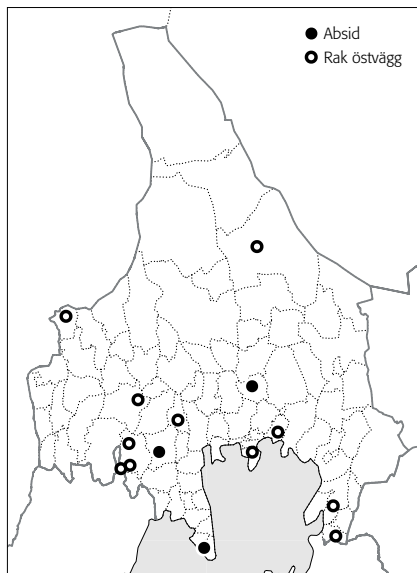

Fig. 17. Medeltida stenkyrkor. På Vänerslätten uppfördes under medeltiden ett flertal kyrkor i natursten. Några av dem kan genom planform och övriga egenskaper dateras till äldre medeltid, nämligen Botilsäter, Eskilsäter, Gillberga, Millesvik, Nedre Ullerud och Östra Fågelvik. De övriga sju stenkyrkorna, Bro, Grava, Grums, Nor, Väse, Ölme och Ölserud kan inte periodbestämmas. Av allt att döma var byggnadsaktiviteten låg under yngre medeltid, d.v.s. från ca 1350 till medeltidens utgång. Ingen av de kända stenkyrkorna kan dateras till yngre medeltid.

man precis som i Småland delvis fortsatte att använda den traditionella planformen även under senmedeltiden. Ingen medeltida salkyrka är nämligen utgrävd. Timmerkyrkan i Lysvik omtalas dock före rivningen som "långhuskyrka" och anses ha byggts under medeltidens sista år som ersättning för en äldre träkyrka på annan plats. I grunden efter kyrkan i Ekshärad finns spår som tyder på att det smalare koret försetts med en tresidig koravslutning, kanske redan under medeltiden. Kyrkorna i Köla och Västra Fågelvik samt Ämmeskog (nu i Svanskog) har haft västtorn som eventuellt varit medeltida. Det är också möjligt att tornen byggts på 1600-talet, då många värmländska kyrkor utvidgades på detta sätt. I Södra Råda, Visnum och Skillingmark, och kanske i några av de andra kyrkorna, har det funnits vapenhus framför sydportalen som sannolikt varit senmedeltida. De västliga vapenhus som är kända tycks däremot ha byggts först under senare århundraden.

Fig. 18. Medeltidskyrkor vars äldsta planform har bestått av ett rektangulärt långhus och ett smalare kor. Kartan avser såväl trä- som stenkyrkor.

Flertalet av Värmlands medeltidskyrkor har rivits eller kraftigt byggts om (jfr fig. 57). De medeltidskyrkor vars planform är känd har ursprungligen haft långhus och smalare kor. De rakslutna kyrkorna omfattar både träkyrkor och stenkyrkor, medan absidkyrkorna i Eskilsäter, Gillberga och Nedre Ullerud samtliga murats av sten (absidkyrkan på Lurö är ej markerad på kartan). Kyrkan i Östra Fågelvik har på kartan markerats som raksluten, vilket var dess ursprungliga planform. Sannolikt redan under äldre medeltid slöts en absid till korets östgavel.

Fig. 19. Tornkyrkor från äldre medeltid (före 1350). Endast Eskilsäter har markerats på kartan. Tornet har en rak murtrappa, vilket talar för att det byggts före 1350.

Stenkyrkor

Stenkyrkorna har varit i minoritet och endast ett tiotal är kända (fig. 17). Det är framför allt i området intill Vänern som de har funnits, med den nordligaste i Nedre Ullerud. Kyrkorna har vanligen ersatts av nya stenkyrkor under 1600- och 1700-talen. Kyrkan i Bro kan innehålla medeltida murverk, och den nuvarande 1700-talskyrkan i Nor har haft en medeltida föregångare av sten. En stenkyrka av okänd ålder revs på 1700-talet i Väse, och i Ölserud fanns på 1600-talet en möjligen medeltida kyrkoruin bredvid en träkyrka. Även i Grums, Grava och Ölme har det funnits stenkyrkor som kan ha uppförts under medeltiden.

SOCKENKYRKORNA FÖRE 1350

De kyrkor som är bevarade eller kan rekonstrueras har varit romanska och haft ett smalare, absidförsett kor (fig. 18). Fyra stycken har kvar det mesta av sitt murverk, även om de har förlorat sin medeltida karaktär, nämligen Eskilsäter, Millesvik, Gillberga och Botilsäter. Av dessa ligger alla utom Gillberga på Värmlandsnäs. I Nedre Ullerud och Östra Fågelvik samt på Lurö i Vänerslätten har rester av andra tidiga stenkyrkor undersökts arkeologiskt.

Under det nuvarande koret i Eskilsäter, längst i söder ute på Värmlandsnäs, har man grävt fram ett romanskt kor med absid. Kyrkan är den enda som ännu har ett medeltida torn (fig. 19, 22). Tornet tycks visserligen vara

sekundärt tillfogat, men den nedersta delen med sin murtrappa är sannolikt byggd före 1350. Sydportalen, som nu är igensatt, har haft en yttre omfattning av endast 90 centimeters bredd. Ett brandlager under södra muren kan tyda på att kyrkan föregåtts av en träkyrka. I grannkyrkan Millesvik finns medeltida murverk i söder och väster (fig. 22), och kyrkan anses ha haft ett smalare rakslutet kor. Ett torn av okänd ålder revs i slutet av 1700-talet och enligt uppgift har kyrkan haft två valv (ATA).

Långhuset och absidkoret är bevarade i Gillberga (fig. 20), där absiden med sänkta murar fungerar som sakristia alltsedan 1700-talet, då kyrkan förlängdes åt väster. Murarna i den äldsta delen är uppförda av delvis kvaderhuggen kalksten, som troligen kommer från Kinnekulle i Västergötland. Förutom att kyrkan är påkostad på detta sätt, har den även varit ovanligt stor för att vara romansk, med en bredd i koret på närmare åtta meter (fig. 22).

Västra delen av kyrkobyggnaden är medeltida i Botilsäter (fig. 22), en annan av kyrkorna på Värmlandsnäs. Den igensatta sydportalen har varit mycket smal och krönt av en tympanonsten med bildframställning (nu i SHM), vilket tyder på att kyrkan byggts under äldre medeltid. Tympanet är det enda kända i Värmland och har en relief som bl.a. visar Kristus och en tillbedjande biskop (fig. 21). Framställningen är intressant, eftersom kyrkans byggherre ofta framställdes på detta sätt under medeltiden. Någon koppling mellan kyrkan och Skarabiskopen är dock inte känd. Reliefen är av en typ som förekommer på några romanska kyrkor i Västergötland.

Föregångaren till den nuvarande kyrkan i Nedre Ullerud har grävts ut och visat sig vara en mycket liten absidkyrka, vars kor hade en inre bredd av endast 2,5 meter. Långhusets innermått var cirka 4 × 7 meter. Kormurarna var överraskande tunna, endast 75 centimeter. Troligen under senmedeltiden försågs kyrkan med ett torn som var något bredare än kyrkan i övrigt. Flera hundra medeltida mynt påträffades vid utgrävningen, de äldsta från 1100-talets slut eller 1200-talets början.

Den äldsta kyrkan i Östra Fågelvik, på annan plats än den nuvarande kyrkobyggnaden, har varit obetydligt större än den i Nedre Ullerud och haft ett i det närmaste kvadratisk långhus. Vid utgrävningen hittades ett tidigt 1200-talsmynt i absiden, som ovanligt nog tycks ha varit sekundärt fogad till koret. Murverket bestod av långa gnejsblock och hade en tjocklek

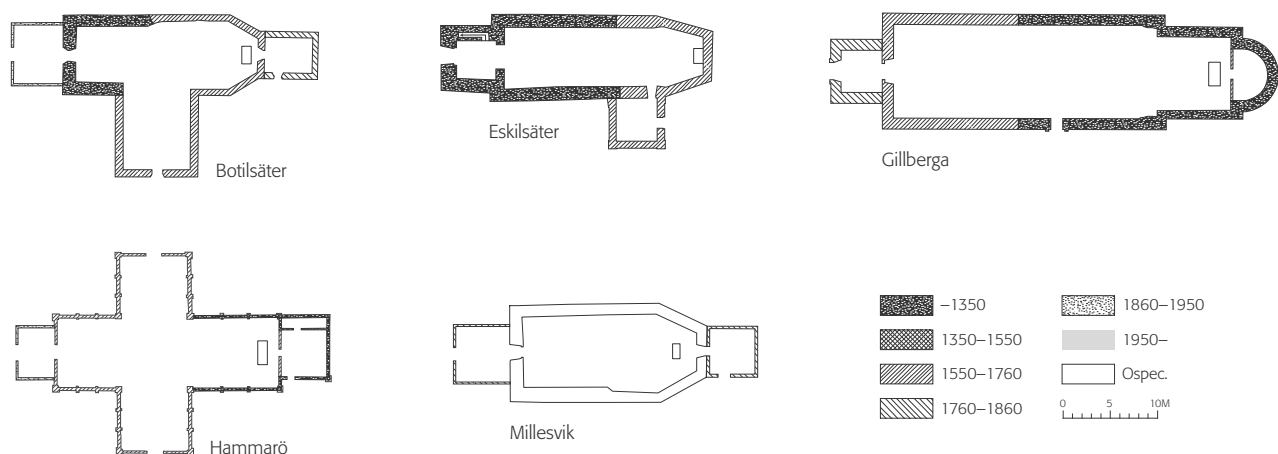
Fig. 20. Gillberga kyrka. I öster ingår en medeltida kyrka vars absid omgjorts till sakristia på 1730-talet (jfr fig. 22). Äldre vykort i SuK:s arkiv, RAÄ.

Fig. 21. Tympanonsten från sydportalen i Botilsäters kyrka, nu i SHM. Foto 1945, ATA.

Fig. 22. Ett urval helt eller delvis bevarade medeltidskyrkor i skala 1:800. Planritningarna avser att på ett överskådligt sätt ge en uppfattning om kyrkornas planform, storlek och byggnadshistoria. Förlagorna är hämtade från SvK:s publikationer, serien Värmländska kyrkor och Antikvarisk-topografiska arkivet, Stockholm (ATA). Förlagornas mer detaljerade information har uteslutits, däribland fönsteröppningar och innertakets form.

Långhuset i Millesvik bevarar medeltida murverk. Byggnadshistoriken är emellertid oklar, varför någon period inte har angivits.

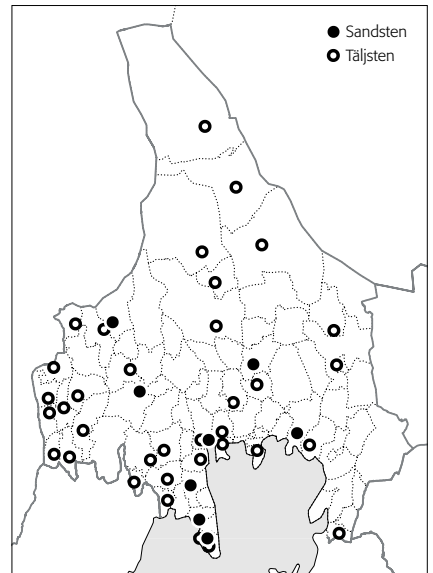
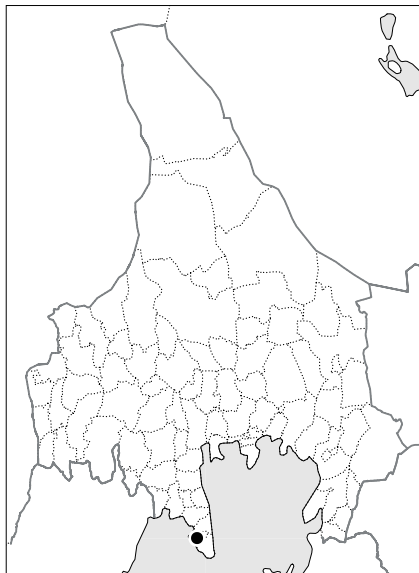
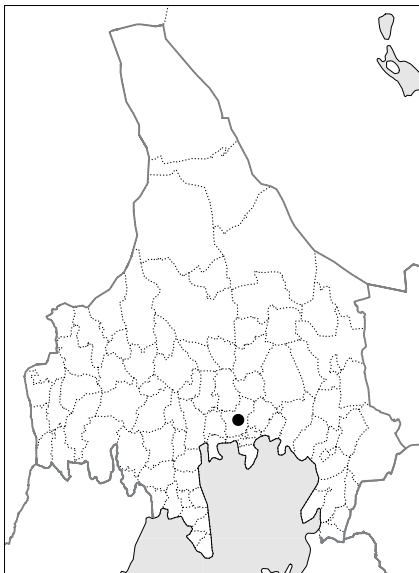

av inte mindre än 1,8 meter i långhuset och något mindre i koret. Fogarna var troligen markerade av ritsar. Triumfbågens bredd var 1,2 meter, vilket är påfallande smalt, och golvet bestod av stampad lera. Inga fundament efter sidoaltaren påträffades, och man kunde också konstatera att platsen använts för begravning även efter det att kyrkan raserats.

Enligt en dansk krönika skall kung Sverker den äldre och drottning Ulvhild på 1100-talet ha grundat ett cistercienserkloster på sitt gods på Lurön i Vänern, varifrån munkarna flyttade ”på grund av sin svåra fattigdom” och så småningom slog sig ned i Varnhem. På ön finns ruinen efter en absidkyrka, som varit drygt 20 meter lång. Ett norskt mynt från perioden 1177–1202 har påträffats inne i absiden. Kyrkoruinen har endast delvis grävts ut och det är möjligt att den inte skiljer sig från de tidigare nämnda kyrkorna. Det är mindre sannolikt att den byggts som klosterkyrka, men den är inte heller känd som sockenkyrka. Ön ligger mitt i pilgrimsstråket över Vänern och har en skyddad hamn.

De beskrivna småkyrkorna i Nedre Ullerud och Östra Fågelvik kan förmodas ha byggts som gårdskyrkor innan de togs i bruk som sockenkyrkor, och kanske har även kyrkan på Lurö varit privatägd. Gillberga kyrka har däremot som nämnts ovanligt stora mått, vilket talar för att den tjänat en stor församling och möjligen haft en överordnad ställning.

Flera av de tidiga värmländska stenkyrkorna förefaller att ha varit

absidkyrkor (fig. 18). På andra sidan norska gränsen har många av kyrkorna absid och ofta ett påkostat utförande (murverk av granitkvader, sockel, dekorerade portalomfattningar). Förutom sydportal har de dock vanligtvis både västportal och korportal, något som inte är känt i Värmland. I de andra omkringliggande landskapen förekommer absidkor undantagsvis i Närke och Västmanland, medan de saknas helt i Dalsland. Mycket talar för att de närmaste influenserna på den värmländska kyrkoarkitekturen kommer från Västergötland, där det rakslutna koret dominerar men absidkor också är vanliga.

Liksom när det gäller träkyrkorna är det svårt att finna exempel på salkyrkor bland stenkyrkorna (fig. 23). Vid utgrävning av kyrkan i Botilsäter påträffades medeltida mynt öster om den äldsta altarplatsen, vilket tyder på att kyrkan utvidgats redan under medeltiden, kanske till en salkyrka. Det samma kan ha skett i Eskilsäter. Kyrkan i Grums tycks av en äldre sigillbild att döma ha varit en rektangulär kyrka med takryttare, och kyrkan i Grava var en salkyrka innan den förlängdes på 1600-talet. Om kyrkorna redan under medeltiden hade denna plan, är de i så fall de enda gotiska stenkyrkorna som är kända från Värmland och det är omöjligt att avgöra om de fått sin utformning före eller efter 1350.

SOCKENKYRKORNA UNDER YNGRE MEDELTID

Ingenting i kyrkornas arkitektur tyder på att senmedeltiden var någon livaktig byggnadsperiod. Några tegelvalv finns inte bevarade i Värmland och har troligen inte heller varit vanliga, även om två valv av okänd ålder revs i Millesvik på 1700-talet (fig. 24). Ett planerat eller raserat medeltida valv kan också ha funnits i Gillberga att döma av murklackar i den östra delen av långhuset. Det breda västtornet i Nedre Ullerud, som enligt utgrävningsresultaten sekundärt hade fogats till kyrkan, var dock av myntfynden att döma troligen uppfört under medeltidens senare del.

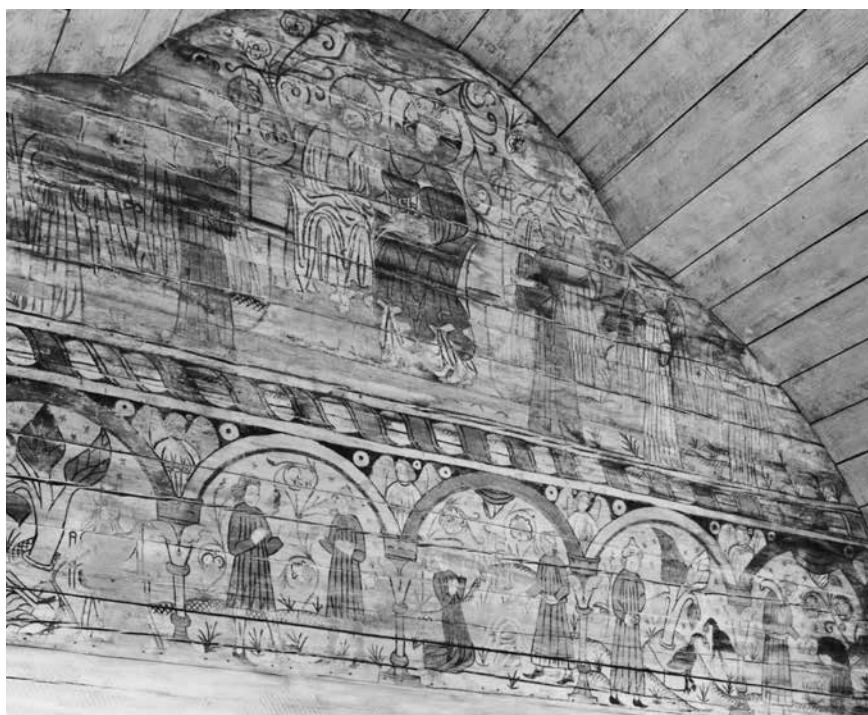
I andra landskap har sakristior ofta fogats till de romanska kyrkorna först under senmedeltiden. Trots att några av de värmländska träkyrkorna byggts med sakristia (ännu bevarad i Hammarö), tycks sådana inte ha varit vanliga vid stenkyrkorna. Långt fram i tiden klarade man sig utan sakristia i Botilsäter, Eskilsäter och Millesvik. Kanske använde man i stället absiden som förvaringsplats och omklädningsrum, på samma sätt som man sedan 1700-talet gör i Gillberga.

Fig. 23. Medeltida salkyrkor. Kartan anger medeltida kyrkor med korparti av långhusets bredd. Endast Grava medeltida stenkyrka kan med sannolikhet sägas ha haft salformad plan vid medeltidens utgång. Osäkra indikationer finns även i Botilsäter, Eskilsäter och Grums (ej markerade på kartan).

Fig. 24. Medeltida valv. Kartan redovisar kyrkorum, d.v.s. långhus och/eller kor, som under medeltiden försågs med murade valv. Endast Millesvik är markerad på kartan. I samband med att kyrkan fick sin nuvarande form under 1700-talet revs två murade valv, som sannolikt var av medeltida ursprung.

Fig. 25. Medeltida dopfuntar av täljsten eller sandsten. I Millesvik och Grums finns dopfuntar av båda dessa material.

Fig. 26. Målningar från 1400-talet på västväggen i det medeltida koret i Hammarö kyrka. Foto Rolf Hintze 1981, ATA.

Några vapenhus av sten är inte heller kända, även om ett sådant möjligen har funnits i Lurö.

Målningar

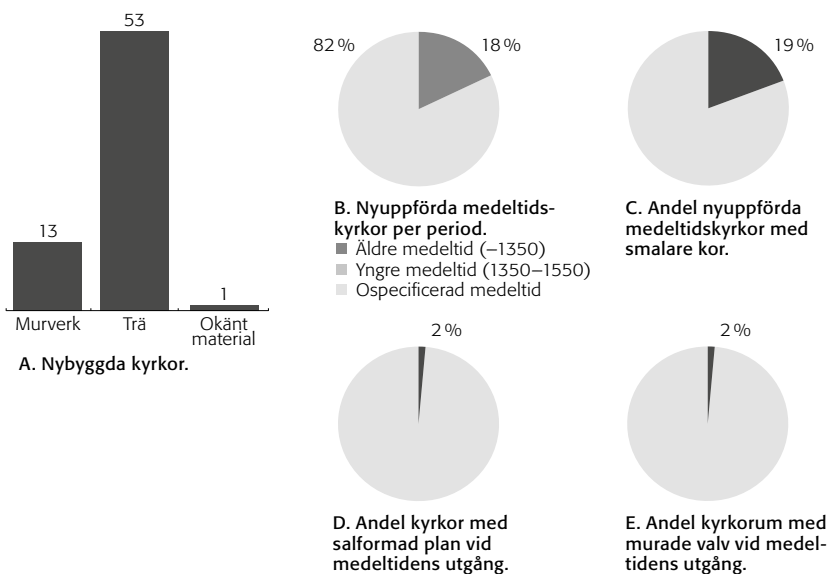
Bland stenkyrkorna är kalkmålningar kända enbart från Millesvik, där man påträffat fragment som kan vara medeltida. Flera träkyrkor har dock haft en målad dekor. Väggarna och valv i Södra Råda smyckades av välbevarade målningar från 1323 (koret) och 1494 (långhuset). De eleganta kormålningarna var speciellt intressanta, eftersom relativt få höggotiska målningssviter bevarats i Sverige. Målningarna, som var av ovanligt hög kvalitet, var influerade av fransk bildkonst och framställde bl.a. scener ur jungfru Marias liv.

De senmedeltida målningarna i långhuset i Södra Råda, signerade av mästern Amund, var ovanligt omfattande och innehöll cirka 130 scener, både ur Kristi liv och olika helgonlegender men även moraliserande motiv (fig. 16). I valvet var figurscenerna inkomponerade i rundlar. Besläktade 1400-talsmålningar finns delvis bevarade i Hammarö (fig. 26) och sådana har funnits i Visnum, möjligen också i Huggenäs.

Stensulptur

En oörnerad sten med insnörd och rundad överdel, påträffad vid utgrävningen av den medeltida kyrkplatsen i Värmskog, kan ha varit gavelsten till en romansk gravkista. Gravhällar från 1200-talet av västgötsk typ (liljestenar eller stavkorshällar) är kända från Arvika, Blomskog, Hammarö, Stora Kil, Älgå och Ölme.

Inte mindre än cirka 80 % av de medeltida dopfuntar som funnits i sockenkyrkorna har bevarats, de flesta från slutet av 1100-talet eller 1200-talets första hälft och mitt (fig. 25). Tio romanska dopfuntar är huggna av sandsten och tillverkade i Västergötland, bl.a. de från stenkyrkorna i Botilsäter, Grums, Millesvik och Väse. Vanligast är dock täljstensfuntar, som troligen fabricerats i Norge under 1200-talet. Funten i Töcksmark hör

MEDELTIDENS KYRKOR I SIFFROR

Diagrammen avser huvudkyrkor i 65 medeltida socknar. Diagram A, B och C omfattar de 67 kyrkor som nyuppfördes under perioden (två socknar ersatte sin kyrka med en ny redan under medeltiden, se nedan). I diagram D och E utgår siffrorna från de 65 kyrkor som fanns vid medeltidens utgång.

Värmland är det landskap som hade den största andelen träkyrkor vid medeltidens utgång. Inte mindre än 51 av de 65 socknarna hade då en kyrka av trä. Siffran kan vi sluta oss till genom faktiska belägg, i form av påträffade konstruktionsdelar eller arkeologiska spår, och genom antagandet att de medeltidssocknar vilkas äldsta kända kyrka var av trä också hade träkyrka under medeltiden. I Hammarö socken finns belägg för två generationer träkyrkor: förutom den befintliga timmerkyrkan från ca 1320 finns också bevarade delar efter en äldre stavkyrka. Detsamma gäller Södra Råda där stolphål efter en äldre träkyrka framkommit under den brunna timmerkyrkan. De belagda och rimligen förmodade nybyggnaderna i trä var således 53 till antalet (A). Tretton stenkyrkor uppfördes under medeltiden, flertalet på Vänerslätten. Huruvida någon av dessa stenkyrkor haft föregångare av trä är inte säkert känt. En av medeltidskyrkorna, By rivna kyrka, kan inte preciseras till materialet.

Bland såväl träkyrkorna som stenkyrkor har den gängse plantypen under medeltiden bestått av ett långhus och ett smalare kor. Koret har vanligen varit rakt avslutat, men bland stenkyrkorna förekom även absid i öster. Många av kyrkorna har dock ombyggt eller rivits i senare tid, varför den ursprungliga korgestaltningen är okänd. Genom bevarade byggnader, byggnadsarkeologiska undersökningar och äldre arkivalier har ett smalare kor kunnat konstateras bland 13 (19%) av de under medeltiden nyuppförda kyrkorna (C).

De kyrkor vars kända egenskaper gör det möjligt att närmare datera dem, härrör samtliga från den äldre delen av medeltiden (B). Genom att så många kyrkor rivits är dock flertalet inte möjliga att periodbestämma. Ingen av medeltidens nybyggnader kan knytas till medeltidens senare hälft. Även denna fördelning är naturligtvis förknippad med källkritiska problem. Sammantaget pekar dock flera faktorer på en låg byggnadsaktivitet under den senare medeltiden. Såvitt känt hade få kyrkor salformad plan vid medeltidens utgång, vilket tyder på att kyrkorumen till övervägande del behöll sin ursprungliga planform medeltiden igenom (D). Likaså har få kyrkor fått murade valv (E). Detta avspeglar att beståndet i huvudsak bestod av träkyrkor, men sannolikt också en svag senmedeltida utveckling bland stenkyrkorna.

Fig. 27. Unggotisk biskopsbild från 1200-talet med norska och engelska stildrag. Skulpturen kommer från Visnums-Kil och finns nu i SHM. Foto 1945, ATA.

Fig. 28. S:t Olov i Visnum. Inhemskt arbete från senmedeltiden. Foto Lenart Karlsson 1993.

till de märkligare: den är fyrkantig och tillverkad i en enda del samt står på fyra ben. Från funten i Västra Fågelvik finns ovanligt nog ett medeltida dopfuntslock bevarat.

Den enda arkitekturskulptur som är känd från landskapet är den tidigare nämnda tympanonstenen från en portal i Botilsäter (fig. 21), som visar Kristus, en knäböjande biskop och en djävul.

Träskulptur

Ett trettiotal träskulpturer har bevarats i Värmland. Skulpturerna har ofta drag av engelsk konst, som kan ha förmedlats via Norge. Till de äldsta skulpturerna hör en romansk madonna i Rudskoga, vars ansikte senare moderniserats. 1200-talsmadonnan i Dalby är ett norskt arbete, och andra madonnabilder från samma århundrade finns i Stora Kil, Glava och Norra Ny. De två sistnämnda kommer eventuellt från en sydkandinavisk verkstad.

Ovanlig är en ungotisk helig biskop från Visnums-Kil (nu i SHM), kanske en bild av Thomas Becket, med stildrag som pekar både mot Norge och England (fig. 27). Två stora helgonbilder från Ny har liksom en Kristusbild från Västra Fågelvik sina närmaste förebilder i norsk konst, medan en utsökt kalvariegrupp från 1300-talets förra hälft och en helig diakon i Tvetå anses ha snidats av en engelsk mästare. Från Älgå kyrka kommer en av de få madonnorna av höggotisk typ, nu i Arvika liksom ett krucifix som saknar paralleller i svensk konst och kan vara ett importarbete.

Det förstörda triumfkrucifixet från 1300-talet i Södra Råda flankerades av Maria och Johannes, som ovanligt nog hade utformats som i plankor utsågade och målade figurer (fig. 16). Dessa var troligen förfärdigade samtidigt med målningarna i kyrkans långhus, d.v.s. 1494. Bland senmedeltida skulpturer kan nämnas en S:t Göran i Visnums-Kil och ett skåp i Dalby med Maria som sörjer sin döde son. I Visnum finns en stående S:t Olov från cirka 1500, en av de få som bevarats i Värmland (fig. 28).

Av altarskåp finns en handfull kvar från senmedeltiden. Bland dem kan nämnas skåpen i Visnum och Rudskoga, gjorda av samme mästare som också hade tillverkat några lösa figurer i Södra Råda, samt skåpen i Fryksände och Norra Ny, som har dörrar med välbevarade pannamålningar. Unikt är ett litet sengotiskt skåp från Övre Ullerud (nu i SHM), utformat som ett miniatyraltarskåp och med trettio fack för förvaring av relikier.

Avslutande kommentarer

Vid medeltidens slut fanns endast dryga hälften av dagens socknar, och den överväldigande majoriteten av kyrkorna var byggda av trä, antingen som stavkyrkor eller som timmerkyrkor. Redan under medeltiden flyttades en del kyrkor till en ny kyrkplats, något som förefaller ha varit speciellt utmärkande för Värmland. Det är möjligt att detta beror på att de uppförts som gårdskyrkor eller pilgrimskapell innan de blev kyrkor för en socken.

I kontrast till de många, ofta små, träkyrkorna byggdes ett tiotal romanska stenkyrkor, flera av den exklusiva typen med absidkor. De har anlagts i närheten av Väneren, och det förefaller därmed som om de ekonomiska och sociala förutsättningarna varit annorlunda i denna del av landskapet. Den största insatsen tycks ha gjorts under äldre medeltid, åtminstone när det gäller stenkyrkorna. Eftersom så få kyrkor är bevarade, är det svårt att avgöra om kyrkorna moderniserats och fått valv. Det lilla som är känt om de värmländska medeltidskyrkorna talar snarast för att utvecklingen stått stilla under den senare delen av medeltiden.

Källor och litteratur

- Andersson, Aron: *English Influence in Norwegian and Swedish Figuresculpture in wood 1220–1270*, 1950. Diss.
- Andersson, Aron: *Romanesque and Gothic Sculpture*, Medieval wooden sculpture in Sweden 2, 1966.
- Beckman-Thoor, Karin & Eva Wiséhn: *Myntfynd från Dalsland och Värmland*, 1992.
- Bråthen dendrokronologiska undersökningar*, elektronisk publikation (www.dendro.nu).
- Eckhoff, Emil: *Svenska stavkyrkor*, 1914–16.
- Fernow, Erik: *Beskrifning öfver Värmland*, utg. H. O. Norstedt, 1898.
- Hallbäck, Sven Axel: ”Medeltida dopfuntar i Värmland”, i *Småskrifter utgivna av Värmlands Museum*, 7, 1965.
- Hallbäck, Sven-Axel: *Medeltida dopfuntar i västra Sverige: systematisk del*, 1978.
- Hyenstrand, Åke: ”Värmland i den arkeologiska världen”, i *Ditt Värmland. Kulturmiljöprogram för Värmland och värmlänningar*, 1, red. Anders Hillgren, Länsstyrelsen i Värmlands län, 1988.
- Karlsson, Lennart: ”Träskulpturen”, i *Den gotiska konsten*, Signums svenska konsthistoria, 1996.
- Kjellin, Helge: ”Värmlands och Dalslands kyrkor och kyrkliga konst”, i *Karlstads stift i ord och bild*, 1952.
- Kjellin, Helge: *Nedre Ulleruds kyrkor. En minnesbok med anledning av den nuvarande kyrkans tvåhundraåriga tillvaro*, 1959.
- Klackenberg, Henrik: *Moneta nostra. Monetarisering i medeltidens Sverige*, Lund Studies in Medieval Archaeology 10, 1992. Diss.
- Lagerlöf, Erland: *Medeltida träkyrkor*, 2, *Västergötland, Värmland, Närke*, SvK vol. 199, 1985.
- Nisbeth, Åke: ”Kyrkan mitt i byn”, i *Ditt Värmland. Kulturmiljöprogram för Värmland och värmlänningar*, 1, red. Anders Hillgren, Länsstyrelsen i Värmlands län, 1988.
- Odenius, Oloph: ”Sankt Olof och pilgrimsvägarna genom stiftet”, i *Karlstads stift i ord och bild*, 1952.
- Rannsakingar efter antikviteter*, 2, 1969.
- Schmid, Toni: ”När Värmland och Dal kristnades”, i *Karlstads stift i ord och bild*, 1952.
- Schyman, Iwan: *Värmlandsnäs från forntid till nutid*, 1–2, 1954–58.
- Sigsjö, Ragnar: ”Kyrkan i Lurö – Västsveriges första kloster?”, i *Fornvännen* 1990.
- Stibéus, Magnus & Gisela Ångeby: ”Varnums medeltida sockenkyrkogård och Kristinehamns äldsta stadsbebyggelse – arkeologiska undersökningar i kvarteren Andromeda, Mars, Tellus och Venus”, i *Arkeologi i Värmland*, 1997.
- Styffe, Carl Gustaf: *Skandinavien under unionstiden* (3 uppl.), 1911.
- Sveriges Kyrkor, Värmland*, 1912–88. Se *Litteratur om Värmlands kyrkor*, nedan s. 74.
- Tängeberg, Peter: *Mittelalterliche Holzskulpturen und Altarschreine in Schweden*, 1986. Diss.
- Wadensjö, Bengt: ”Kloster på Lurö?”, i *Lurö – centrum i Vänerland?*, Högskolan i Karlstad, Forskningsrapport 95:20, 1995.
- Värmlands runinskrifter*, Sveriges runinskrifter, 14, 1978.

Kyrkorna 1550–1760

av Göran Lindahl

Inledning

Antalet invånare i Värmland vid 1500-talets slut har beräknats till omkring 11 000. Det är en utomordentligt låg siffra. Den kan ha sin förklaring i att Värmland i likhet med det angränsande Norge drabbades hårt av pesten kring 1350 och de ytterligare utbrott av farsoten, som sedan följde. Eftersom 1500-talet var en tid av återhämtning och nyodling måste folkmängden dessförinnan, under senmedeltiden, varit ännu lägre än den nämnda siffran.

Järnhanteringsgenombrott innebar en dramatisk förändring. Omdaning hade inletts redan under 1500-talet men då varit begränsad till delar av sydöstra Värmland, främst den nybildade Karlskoga socken. Under 1600-talet tog expansionen ny fart. Då handlade det inte bara om hyttor, där malmen från gruvorna smältes, utan också om hammarsmedjor, där tackjärnet räcktes till stångjärn, ett halvfabrikat att sälja på marknaden. Hyttorna koncentrerades till gruvornas närhet medan bruken, där hammarsmedjorna arbetade, spreds över hela landskapet. Bruken betydde samhällsbildning med bofast befolkning. Hyttorna däremot drevs bara säsongvis och med få i verksamhet.

Expansionen kan läsas i befolkningsökningen. 1620 räknade Värmland 21 000 invånare, 1699 58 000, 1750 96 000. Det var en i sin tid snarast exceptionell tillväxt, mer uthållig än det ofta omtalade förloppet i Stockholm.

Vad gäller kyrkobyggandet fanns i utgångsläget ett bestånd av medeltidskyrkor, många till antalet men oftast små och enkla. Stenkyrkorna var få, träkyrkorna, flertalet i timmer, övervägde. Dessa kyrkor täckte inte heller hela Värmland. I öster var slättlandet längs Väneren sedan länge uppodlat, och där låg också en rad kyrkor. Skogsbygden norr därom utgjorde däremot snarast en ödemark. Det var just där omdaning av Värmland inleddes. Uppgiften blev således dels att ersätta redan befintliga men otillräckliga kyrkor med nybyggen, dels att bygga nytt i trakter där inga föregångare fanns.

Det kyrkobyggande som nu inleddes, fick sin prägel av det valda byggnadsmaterialet, sten eller trä. Det finns skäl att fixera valsituationen och de föreställningar som kan ha fällt avgörandet. De två byggnadssätten skilde sig mycket inte bara i tidsåtgång utan också vad gällde behovet av arbetskraft. En kyrka av timmer kunde resas snabbt av en byggmästare och hans lilla trupp av timmerkarlar. Ett stenbygge förutsatte snarast en fast befolkning som kunde utnyttjas för allt grovarbete. Den tillkallade murmästaren

och hans gesäller ledde det hela och koncentrerade sig på de kvalificerade insatserna. Det finns en mängd uppgifter i källor från olika landskap om stenbyggandets villkor, hur sockenmännen medverkade med grävning och körslor av sten, och hur stenblocken sedan staplades och kombinerades med tegelmurning.

Handlade det om att bygga nytt där ingen föregångare fanns, måste valet ha varit självklart. Det enda rimliga tillvägagångssättet var att snabbt bygga en kyrka i timmer, rest av de specialister som fanns att tillgå. Där fanns inga gårdshushåll att fördela grovarbeten emellan. Det måste också gå undan. Man kan tänka sig ett omedelbart behov av ett användbart kyrkorum inte bara av religiösa skäl utan också för att kunna samla och därmed disciplinera de skaror, som nu sökte sig till Värmland. En viktig omständighet var också att järnhanteringen med dess intensifierade gruvdrift och mängder av hyttor och hamrar i allt vidare kretsar var en privat företeelse. Den drevs av privata entreprenörer, inte av kronan. Ägare av hyttor och bruk lät i flera fall bygga nya kyrkor för egna medel. Det är begripligt att de valde det snabbaste tillvägagångssättet, som också innebar att deras egna hyttkarlar och smeder inte behövdes tas i anspråk. Det fanns en rastlöshet i detta uppbyggnadsskede, som sedan skulle mojnas och ersättas av lugnare stämningar.

Situationen var en annan i gamla jordbruksbygder med fast befolkning och fungerande sockenadministration. Att under sådana förhållanden ersätta en förfallen träkyrka med en ny av sten var en uppgift som kunde hanteras. För Värmland var detta ändå en ny angelägenhet. I Mälardalen eller Östergötland hade träkyrkorna i stort sett försvunnit vid medeltidens slut eller ännu tidigare. Så ser inte den värmländska kronologin ut, vilket också ger den ett speciellt intresse. Där utspelades under 1600- och 1700-talen samma förlopp som på andra håll tillhörde medeltiden.

Kyrkobyggandet under 1600-talet

Kyrkobyggandets inriktning kan enklast åskådliggöras med siffror. Omkring 1600 kan det ha funnits ca 60 medeltidskyrkor i Värmland. Under 1600-talets lopp försvann 27 av dem för att ersättas med nybyggen. I två fall kom den nybyggda kyrkan att följas av en ny; sammanlagt handlade det således om 29 nybyggen. Av dem uppfördes 9 av sten, de övriga 20 i trä. Kyrkobyggandet för perioden 1550–1760 redovisas i tabell- och kartform i slutet av detta kapitel.

Hur såg då dessa nya kyrkor ut? När det gäller stenkyrkorna är svaret enkelt, alla byggdes som salkyrkor med tresidigt korparti, en i Västsverige gängse utformning. I flertalet fall bestod nybygget bara av själva kyrkorummet som senare kompletterades med sakristia och torn. Tillägg av detta slag kan ha ingått i den ursprungliga planen men skjutits på framtiden. Om de 18 träkyrkorna från 1600-talet vet vi mindre – flera av dem har ersatts senare. Så pass mycket är dock känt att flertalet byggdes som salkyrkor. Tillbyggnader följde i form av korsarmar och torn.

En av dessa salkyrkor i timmer förtjänar att nämnas, Ekshärads kyrka (fig. 35). Den byggdes 1686–88 med sakristia och vapenhus mitt emot varandra på nord- och sydsidan och efter ett par år också ett torn i väster. Likheten med Klara kyrka i Stockholm och domkyrkan i Mariestad faller i ögonen. Det visar sig också att den proportionerats på samma sätt med utgångspunkt från kvadrater med 14 meters sida. För en träkyrka gav det en anmärkningsvärd bredd. Upphovsmannen är känd, Anders Larsson Rang av en byggmästarsläkt från Filipstad. Ekshärads socken var en rik bygd,

Fig 29. Alsters kyrka, exteriör. Den timrade träkyrkan med korsplan och mittorn byggdes 1693–95 av Anders Rang från Filipstad. Tak och väggar är klädda med rödfärgat spån. Vid en genomgripande restaurering 1914–15 förkortades korsarmarna. Foto Elliot Elliot 2003.

som också kunde förse kyrkan med vackra inventarier. Uppenbarligen fann man den också väl lämpad för sitt ändamål. Den fick tjäna som förebild när det nästan hundra år senare blev aktuellt att bygga en ny kyrka i socknen närmast norr om Ekshärad, Norra Ny. Planens huvuddrag och proportionering blev densamma. Den togs i bruk 1764.

Samme Anders Rang byggde 1693–95 Alsters kyrka efter en korsplan med korta och breda armar (fig. 29, 48). Över det höga valmade taket restes en lanternin, som verkligen kom att fungera som klocktorn, inget självklart arrangemang för en timmerkyrka med avsevärd spännvidd. En restaurering eller ombyggnad i början av 1900-talet har förändrat den ursprungligen genomtänkta proportioneringen.

Vad som här antytts avser nybyggande under 1600-talet som ersättning för rivna medeltidskyrkor. Därtill kom under samma tid en omfattande nybildning av socknar, där inga äldre kyrkor fanns. Främst gällde den de områden i öster, vars kärna sedan gammalt kallats Värmlandsberg. I slutet av 1500-talet hade malmbrytning och hytt drift kommit igång och därmed öppnat för en växande befolkning. Karlskoga socken bildades, där en kyrka började byggas 1586. Därefter följde Nyed, och senare, under 1600-talet, då verksamheten vidgades och intensifierades, ytterligare nio undan för undan nybildade socknar. Till samma förlopp bör också räknas tillkomsten av de tre städer som intill modern tid skulle förbli Värmlands enda, Karlstad grundlagt 1584, Filipstad 1611 och Kristinehamn 1642. Där fanns visserligen medeltida bebyggelse men själva stadsbildningen med åtföljande nyordning av de kyrkliga förhållandena utgjorde inslag i den av järnhanteringen drivna omdaning av landskapet.

Till denna mer entydiga bild skall också läggas tillkomsten av tre nya socknar i västra Värmland mellan Fryken och Glafs fjorden. Allt större delar av landskapet berördes med ökande befolkning som följd. Också

Fig. 30. Gräsmarks kyrka från väster. Stenkyrkan byggdes 1733–39 av Christian Haller, Karlstads domkyrkas arkitekt. Tornet fullbordades 1739 och sakristian 1762. Foto Göran Lindahl 1999.

jordbruksbygder drogs in som producenter av livsmedel eller därför att nya hammarbruk grundats.

Sammanlagt tillkom således fjorton nya socknar, sju om de tre städerna räknas in. Det förvånar inte att man i samtliga fall valde att bygga kyrkor i trä. För dem som ledde den nya verksamheten, öppnade gruvorna, drev hyttorna eller grundade de första hammarsmedjorna måste valet ha varit självklart. Johan Börjesson, borgmästare i Karlstad men också storföretagare, svarade för kyrkorna i Ransäter och Sunnemo, brukspatronen Anders Andersson Bratt för kyrkan i Brattfors. Inte var de beredda att vänta till dess en kyrka i sten kunde tas i bruk. Också deras senare ståndsbroder gick till väga på liknande sätt. Brukspatronerna Emanuel Geijer och Christopher Myhrman lät på 1780-talet bygga kyrkorna i Gustav Adolf och Rämmen. John Mithander, en av de sista bruksgrundarna, tog initiativ till kyrkan i Bogen 1849.

Den lätthanterliga timmertekniken gjorde det möjligt att efter hand bygga till vad som kunde behövas. Ett åskådligt exempel erbjuder kyrkan i Nysund, vars äldsta delar tillkom 1639 (fig. 35). Den förlängdes sedan åt öster och försågs med sakristia, korsarmar och torn, en process som kom att sträcka sig över nästan hundra år. Kyrkan i Brattfors har dock inte förändrats alls; i sin enkelhet imponerar den med sitt höga trävalv och motsvarande branta takresning (omslagsbild, fig 34).

Kyrkobyggandet under 1700-talet

1600-talet hade prägel av inledningsskede. Vad som då påbörjades fullföljdes under 1700-talet. Under detta sekel byggdes 31 nya kyrkor – här avses de redan etablerade socknarna, inte tidens nybildningar. Med dessa nybyggen försvann 22 fram till denna tid bevarade medeltidskyrkor.

Samtidigt rensades också i beståndet av kyrkor från 1600-talet, som på sin tid byggts för att ersätta kyrkor från medeltiden. Av de elva nu utdömda 1600-talskyrkorna hade nio byggts i trä, två i sten. Sammanlagt ger detta bilden av en drastisk bortrivning av kyrkor, som uppfattades som oanvändbara. Nu handlade det också främst om att bygga i sten. Av de nämnda 31 kyrkorna byggdes 23 i sten, 8 i trä, de sistnämnda i flertalet fall i perifera socknar.

Till dessa siffror skall ytterligare några läggas. Liksom under 1600-talet tillkom ett antal nya socknar, sammanlagt åtta. Med fyra av dem vidgades kransen kring Värmlandsberg, det gamla centrum av gruvor och hyttor. Därmed infogades ytterligare vidder, som förut varit ödemarker, i detta utspridda industrilandskap. Som man kunde vänta byggdes de nya kyrkorna i trä. Tre socknar nybildades i västra Värmland i skogsområdena mellan Frykensjöarna och norska gränsen. I en av dem, Gräsmark, byggdes 1733–39 en anmärkningsvärt ståtlig kyrka i sten (fig. 30, 34). I de två övriga nöjde man sig med timmerbyggen. Också i Borgvik byggdes 1716–18 en vacker kyrka i sten, bekostad av ägaren till det bruk, vars domäner blev kärnan i den nya socknen (fig 34).

1700-talet blev således i betydligt högre grad än 1600-talet en stenbyggandets tid. En huvudroll i sammanhanget kom den tyske murmästaren Christian Haller att spela. I likhet med många tyska hantverkare före honom hade han sökt sig till Stockholm. Genom murmästarämbetets förmedling kom han att bege sig till Karlstad, där domkyrkan förstörts av brand 1719. En ny skulle nu byggas, på annan plats i staden och i helt andra former, en förminskad upplaga av Katarina kyrka i Stockholm. I praktisk mening betydde det framför allt att slå valv i tegel, ett mittvalv i form av en flack kupol, stött av de fyra armarnas halvkupoler. Spännvidden blev mindre än i Katarina, 11 mot 15 meter. Haller tog inga risker. Murarna fick grova dimensioner och av korsarmarnas halvkupoler blev stödkonstruktioner av rätt oskönt slag. Det var ändå ett rum av imponerande vidd som kunde tas i bruk 1730.

Haller, som blivit mästare i murmästarämbetet i Stockholm, stannade kvar i Karlstad, blev borgare, gifte sig och köpte gård. En rad arbetsuppgifter väntade honom. Det är självklart att det då inte handlade om några varianter av domkyrkan. De värmländska församlingar, som vände sig till honom, ville ha byggnader av traditionellt västsvenskt slag, salkyrkor i sten, tresidigt avslutade och välvda, inte i sten, utan i trä. Haller motsvarade deras önskemål och kom att tillsammans med sitt arbetsfolk uppföra en rad varandra mycket lika kyrkor i västra Värmland. Efter Hallers död 1759 fortsatte hans änka att driva verksamheten. Den övertogs sedan av Sven Hertz från Kila, som börjat som Hallers lärgosse och sedan kom att kalla sig häradsmurmästare. De bygder, där de nya kyrkorna tillkom, ägde just de förutsättningar som stenbyggandet fordrade. Där stod redan kyrkor i trä, som kunde användas under byggnadstiden och sedan rivas, och där fanns en bofast jordbrukande befolkning, som kunde delta i arbetet.

En av Hallers stenkyrkor skiljer sig från de övriga, Nedre Ullerud, uppförd 1752–59 (fig. 35). Den är en korskyrka med korta, breda armar, avsneddade i mötet med långhusets murar. Ett verkligt centralrum bildas, märkligt vidsträckt men något tryckt genom det jämförelsevis flacka valvet. Kyrkan hade två tillskyndare ur den lokala eliten, greve Carl Gustaf Löwenhielm på Catrinebergs gård och brukspatron Johan von Rappholt på Dömle bruk. Kanske var det deras medverkan som gjorde att den vanliga planformen frångicks. Det är sannolikt att kyrkan i Nedre Ullerud

tjänade som mönster när Grava kyrka fick sin slutgiltiga form. Där är dock korsarmarna längre och valven högre.

För Hallers uppdragsgivare var stenvalv utom diskussion. Det fanns också effektiva metoder att bygga takstolar av bjälkar och samtidigt förena dem med valv av bräder. Valvbågen, flack eller med högre resning, skiljer sig från kyrka till kyrka med självklara följder för rummets verkan. Gränsen mellan vägg och valv markeras av en list, ibland vackert profilerad och marmorerad, ibland enklare och grövre, men ändå så formad att stenbygandets karaktär åskådliggörs. Takstolens möte med muren gav ibland upphov till en mer iögonenfallande form, en utkragning in i kyrkorummet. Skillnader finns således både i form och kvalitet. Oftast äger dock dessa rum ett mått av monumentalitet med högre väggar än träkyrkorna, och fönsteröppningar, där murarnas avsevärda tjocklek framträder.

Vad som ovan sagts om de i timmer byggda kyrkorna avsåg främst 1600-talet. Då handlade det ofta om enkla anläggningar som därefter kompletterats. Under 1700-talet, i en mer stabil situation, såg framtidsperspektiven annorlunda ut. Det fanns goda skäl att i ett sammanhang ge den nya kyrkan dess slutgiltiga form. En standardhöjning gjorde sig också märkbar framför allt vad gäller inredningen. Med de högre anspråken skingrades kanske också föreställningen om kyrkobyggnaden i trä som ett provisorium att snarast ersättas med en byggnad i sten.

Ett vackert exempel utgör kyrkan i Nyed, invigd 1706 och byggd av byggmästaren Måns Rang från Filipstad (fig. 31, 35). Hela anläggningen med tresidigt avslutat kor, korsarmar och klockstapel byggdes av furutimmer i ett sammanhang. Efter ett årtionde kom också altaruppsatsen på plats, en stålig komposition utförd av bildhuggaren Börje Löfman från Mariestad. Han var mer än en bygdemästare, en skulptör med anmärkningsvärd förståelse för klassiska ideal. Till altaruppsatsen fogades senare en målad predella föreställande Nattvarden och utförd av Johan Aureller d.y. från Gävle. Om honom vet vi mer, han var en erkänd konstnär med förnäma uppdragsgivare. I kyrkan fanns också en kororgel. För tillkomsten av kyrka och inredning hade ägaren till Molkoms bruk Thomas von Rappholt spelat en viktig roll. Han begrovs i kyrkan och på väggen hänger hans epitafium. Medlemmar av släkten Linroth ägnade sig på motsvarande sätt åt kyrkorna i Bjurtjärn och Visnum. Där begrovs de också, men inte inne i kyrkan utan i separata gravkor i tegel.

Också för träkyrkornas del är valvens utformning av intresse, liksom mötet mellan vägg och valv. Påfallande är i många fall utkragningen, inbertaket skjuter ut från väggen som en horisontell eller något kupad skiva och först ett gott stycke in i rummet höjer sig valvet i en oftast flack båge. Orsaken är takstolens konstruktion som vid takfoten normalt hade formen av en stödjande triangel. En tjock stenmur kunde ta upp triangelns hela bredd, där blev utkragningen liten. Träkyrkornas timmerväggar är betydligt smalare och där blir således konstruktionen synlig. Utkragningen växlar, i Nyeds kyrka är den avsevärd och väcker nästan föreställningar om ett treskeppigt rum. Det finns fall då utkragning och valv, ibland tillsammans med bjälkar som dragband tvärs över rummet, gör ett klumpigt intryck. Så är inte fallet i Nyeds kyrka, som erbjuder både rymd och vidd.

I några fall prövades också ett annat sätt att forma valven. De kunde byggas lägre, utgå från väggen och stiga upp under och förbi den nämnda triangeln. Det gav rummen större vidd men också en påfallande låg takhöjd. Karlskoga kyrka, ombyggd 1705–06, ger ett exempel på vad som kunde uppnås med detta tillvägagångssätt. Den valvkonstruktionen spelar således en avsevärd roll för rummens verkan. Vad som främst präg-

Fig. 31. Nyeds kyrka, interiör mot söder. Trävalvets breda utkragning och bindbjälkar antyder takstolens konstruktion. Predikstolen är snidad av Börje Löfman 1717 och målades 1721. Foto Göran Lindahl 1999.

lar träkyrkornas inre och skiljer dem från kyrkorna i sten är dock de lägre väggarna. Proportionerna blir annorlunda, det är inte fråga om monumentala rum. Snarare kan man karakterisera dem som på en gång värdiga och trivsamma.

Samma konstruktiva problem som i Nyeds kyrka möter också i kyrkan i Övre Ullerud, byggd 1725–27 (fig. 35). Planen bildar ett grekiskt kors med korta breda armar och en spännvidd om hela 13,5 meter. Den kraftiga utkragningen stöds i detta fall av glest ställda smäckra pelare – där finns således mer än bara en antydning om tre skepp. Ritningen hade gjorts upp av församlingens präst komministern Sven Kilman. På hans porträtt i kyrkan läses: ”Bygde efter egen Profil denna kyrkan 1725”. Det praktiska arbetet utfördes av byggmästaren Lars Olufsson från Sikterud i Ölme tillsammans med 12 timmermän.

När ny kyrka byggdes i Östmark 1763–65 valdes samma planform, ett kors med korta och breda armar (fig. 43). Där har de extra stöden begränsats till fyra smala, knappt märkbara pelare i korsmitten. Måtten är något mindre, spännvidden ca 12 meter. Resultatet blev en påfallande rymd, förstärkt av de höga valven. Ritningen sägs ha gjorts upp av församlingsprästen komministern Magnus Frychius, som således följde sin äldre kollega i spåren.

Här finns också skäl att nämna den från Tyskland invandrade byggmästaren Philip Eckel. Han hade kommit till Karlstad samtidigt som Christian Haller, antagligen för att komplettera dennes murningsarbeten med behövliga träkonstruktioner. Liksom Haller blev han bofast i staden och snart sysselsatt med uppdrag ute i landskapet. Främst förknippas hans namn med kyrkorna i Visnum och Svanskog (fig. 35, 55), båda med korsplaner och uppförda i början av 1730-talet. Bara i Svanskog kom församlingen att följa Eckels intentioner, att bakom altaret inrymma sakristia och över den bygga

Fig. 32. Älgå kyrka, interiör mot öster. Kyrkan byggdes på 1720-talet i murverk. Altaruppsatsen utfördes 1758 av Isak Schullström, som även bearbetade predikstolen, uppsatt 1742. Foto Göran Lindahl 1999.

en läktare. Så hade man gått tillväga i den nybyggda domkyrkan i Karlstad. Där upphör dock likheten. Eckels kyrkor liknar andra träkyrkor från samma tid: låga väggar och höga, omslutande takformer.

Kyrkornas inredning

Förutom enklare snickeriarbeten behövde de nya kyrkorna predikstolar och altaruppsatser. I det fallet kom den värmländska marknaden under 1700-talet att domineras av Isak Schullström. Född antagligen 1710 av tyska föräldrar och bosatt i Karlstad sedan 1735 tillhörde han, liksom flera av de ovan nämnda, den stora skaran av utländska specialister som gjorde karriär i det expansiva Värmland. Mest uppmärksamhet förtjänar Schullströms ofta ståtliga altaruppsatser. I sin uppbyggnad ansluter de till hävdvunna förebilder. Kyrkorummets höjd avgjorde storleken. Det kunde ibland räcka med en envåning komposition med kolonner och flankerande figurskulpturer på båda sidor om en mittscen. Ytterligare en våning kunde läggas till, allt avslutat med ett krönande överstycke. I detta ramverk placerade Schullström sina figurer, i mitten Kristus på korset, och inträngda mellan de omgivande kolonnerna gärna Moses och Aron. Överstycket fylldes av en sol med strålar, att förstås som en gudssymbol. Till detta lade Schullström sitt personliga bidrag, dekorativa former som akantusrankor, rosor, bladknippen, fruktgirlander, stjärnor, utströdda överallt där utrymme fanns, gärna också stora och stofferade i starka färger.

Schullström förstod att de nybyggda stora och ljusa kyrkorummen behövde starka effekter. Älgå kyrka, byggd i sten på 1720-talet visar vad han förmådde (fig. 32). Rummet är jämförelsevis smalt och gränsen mellan muren och det flacka, odekorerade valvet anges bara av en enkel list.

Fig. 33. Glava kyrka, interiör mot väster. Kyrkan byggdes 1735–38 av Christian Haller. Predikstolen snidades av Isak Schullström och skänktes 1738 av brukspatron Claes Ugglå på Hillringsberg. Valvet målades 1753 av Hans Georg Schüffner. I den breda medaljongfrisen längs takfoten syns scener ur Nya Testamentet. Foto Göran Lindahl 1999.

Det gör Schullströms altarpopsats, på plats 1758, till ett dominerande inslag. Det är egentligen en envånig uppställning men över den reser sig en bruten gavel, oproportionerlig men effektiv. Som vanligt upptas mitten av Kristus på korset, omgiven av Maria och Johannes. Med bakgrundsmålningen bildas en verklig scen med tydlig djupverkan. Den övertrumfas ändå av de omgivande gestalterna Moses och Aron, storsvuxna och praktfullt skrudade. Över dem flyger basunblåsande änglar med vitt utbredda vingar. I liknande riktning överarbetade Schullström den tidigare tillkomna predikstolen. Det är en hämningslös konst, på avstånd från klassiska mönster. Den uppskattades också, därpå tyder den mängd av verk, som beställdes från Schullströms verkstad av församlingar eller enskilda donatorer.

Jämnårig med Schullström var målaren Hans Georg Schüffner, också han av tysk börd men född i Lidköping 1713. Hans specialitet blev de målade innertaken och hans verksamhetsfält främst de dalsländska kyrkorna. Där övervägde de platta taken som Schüffner täckte med scener, målade som tavlor eller medaljonger, omgivna av tät och utbredd akantusornamentik. Hans största uppdrag blev dock att måla valvet i Glava kyrka i Värmland (fig. 33). Den hade uppförts 1735–38 med Christian Haller som byggmästare. Rummet fick betydande mått, en inre bredd om 13 meter och en höjd till valvhjässan om 11 meter. Listverk saknas i gränsen mellan vägg och tak. Där framträder i stället en utkragning, som minskar själva valvets bredd. Schüffner, som började sitt arbete 1753, valde att gestalta denna nedre zon, utkragningen och valvets begynnelse, som en självständig del, där scener med berättande innehåll på hans vanliga sätt omges av tätt akantusverk. Över detta band följer den framställning som täcker huvuddelen av valvet, en berättelse om Treenigheten, Yttersta domen och nedstörtandet

Fig. 34. Gräsmarks kyrka, interiör. Rummet får sin prägel av bildhuggaren Isak Schullströms verk, främst den flervåvåna och färgrika altaruppsatsen från 1753. Senare, 1759, försåg Schullström predikstolen, en äldre och diskret pjäs, med figurskulpturer och ornament. Erik Jonaeus' takmålning från 1770 gör däremot inte mycket väsen av sig. Foto Göran Lindahl 1999.

i helvetet. Det var en av det göteborgska målarskrået introducerad motivvärld, som vunnit västsvenska församlingars uppskattning och resulterat i en mängd uppdrag.

Ett lättare handlag präglar interiören i Visnums-Kils kyrka, tillkommen 1754–56. Liksom i Glava har valvets nedre del målats som ett brett band men i dekorativa former, som framstår som glesa och luftiga. Det är hela utsmyckningen, resten av valvet är hållen i vitt och bildar dessutom överst en plan spegel. Det är okänt vem som regisserat detta ljusa och angenäma rum, så väl samstämt med sin vackra herrgårdsbygd.

Att förse trävalven med målningar sågs annars inte som en nödvändig åtgärd. De saknas också i flertalet av de nybyggda värmländska kyrkorna. Det finns t.o.m. exempel på motstånd, antingen det nu föranleddes av sparsamhet eller idémässiga skäl. När det blev tal om att måla det välvda trätaket i Gräsmarks kyrka (fig. 34), byggd på 1730-talet, avstyrkte både pastoratets huvudman prosten Johan Fryxell i Sunne och socknens egen kapellan. Församlingen ville annorlunda och kallade målaren Erik Jonaeus från Karlstad. Hans upplaga av Yttersta domen, grövre än Schuffners, utfördes 1770.

Också Schullström medverkade vid inredningen av Glava kyrka. Hans bidrag blev en praktfullt utstyrd predikstol, färdig till invigningen 1738. Den hade bekostats av en inflytelserik sockenbo, brukspatron Claes Uggla på Hillringsberg. Det var ingen unik åtgärd utan snarare det normala. Den lokala eliten spelade överhuvud en stor roll vid tillkomsten av Västvärmlands många stenkyrkor. De drev aktivt att den gamla kyrkan skulle dömas ut och Christian Haller eller hans efterträdare kallas att bygga en ny, till vars inredning de sedan bidrog. Till aktörerna hörde medlemmar ur släkter som Löwenhielm, Roos och Uggla, som både var ägare till jordbruksgårdar och engagerade i bruksnäringen. Man kan föreställa sig att

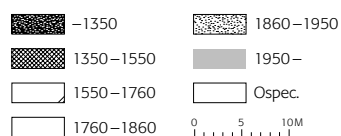
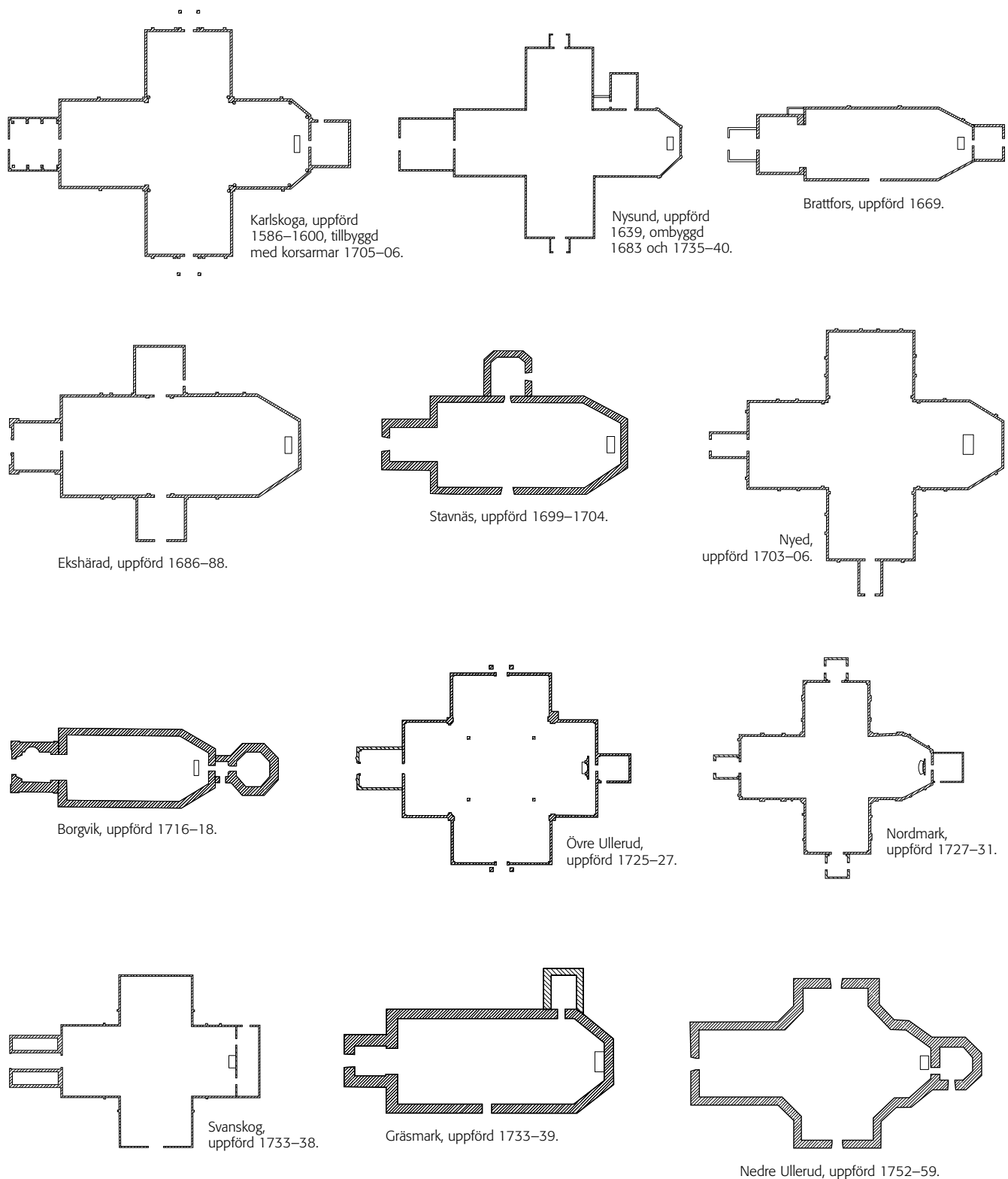

Fig. 35. Ett urval kyrkor uppförda eller planförändrade under perioden 1550–1760 återgivna i skala 1:800.

de såg både bortrivningen av det gamla och nybyggandet som framsteg. Allt tyder också på att de var nöjda med vad provinsens egna murmästare, byggmästare, bilduggare och målare åstadkom.

Källor och litteratur se förteckningen nedan, s. 74.

Karlskoga	Nybyggnad	1586–1600	Trä
Boda	Nybyggnad (*)	1616	Trä
Karlstad	Nybyggnad (*)	1620-tal	Murverk
Kroppa	Nybyggnad (*)	1624	Trä
Grava	Omb. av långhus/kor	1635–45	Murverk
Dalby, Likenäs kapell	Nybyggnad (*)	1638	Trä
Nysund	Nybyggnad	1639	Trä
Östervallskog	Nybyggnad (*)	1639	Trä
Sunne	Nybyggnad	1641	Murverk
Alster	Tillb. av korsarm (*)	1643	Trä
Bjurtjärn	Nybyggnad	1643	Trä
Lungsund	Nybyggnad	1643	Trä
Norra Råda gamla (flyttad)	Nybyggnad	1643	Trä
Nyed	Nybyggnad (*)	1643	Trä
Högerud	Nybyggnad (*)	1646	Trä
Arvika, Mikaelikyran	Nybyggnad	1647	Murverk
Sunnemo	Nybyggnad	1651–53	Trä
Gåsborn	Nybyggnad (*)	1652	Trä
Kila	Nybyggnad	1652–54	Murverk
Brattfors	Nybyggnad	1661–69	Trä
Sillerud	Nybyggnad (*)	1662	Trä
Ölme	Tillb. av korsarm (*)	1662	Murverk
Gräsmark	Nybyggnad (*)	1662–63	Trä
Ölserud	Nybyggnad	1663–68	Trä
Silbodal	Nybyggnad (*)	1664	Trä
Visnum	Omb. av långhus/kor (*)	1664–65	Trä
Ransäter	Nybyggnad (*)	1668–72	Trä
Tveta	Nybyggnad	1670	Trä
Bjurtjärn	Omb. av långhus/kor	1671	Trä
Boda	Nybyggnad	1671–74	Murverk
Övre Ullerud	Tillb. av korsarmar (*)	1672	Trä
Västra Ämtervik	Nybyggnad (*)	1672–73	Trä
Stora Kil	Nybyggnad (*)	1673	Murverk
Glava	Omb. av långhus/kor (*)	1680-tal	Trä
Kristinehamn	Tillb. av korsarmar (*)	1680-tal	Trä
Kroppa	Tillb. av korsarmar (*)	1683	Trä
Nysund	Omb. av långhus/kor	1683	Trä
Grava	Tillb. av korsarm	1684	Murverk
Gunnarskog	Omb. av långhus/kor (*)	1684	Trä
Holmedal	Nybyggnad (*)	1686	Trä
Ekshärad	Nybyggnad	1686–88	Trä
Värmskog	Nybyggnad (*)	1689	Trä
Rudskoga	Omb. av långhus/kor (*)	1689–90	Trä
Skillingmark	Nybyggnad	1689–90	Trä
Östra Fågelvik	Nybyggnad (*)	1691	Trä
Alster	Nybyggnad	1693–95	Trä
Järnskog	Nybyggnad	1695–99	Murverk
Blomskog	Omb. av långhus/kor (*)	1697	Trä
Ölme	Tillb. av korsarm (*)	1697	Murverk
Köla	Nybyggnad	1699–1702	Murverk
Stavnäs	Nybyggnad	1699–1704	Murverk
Nyed	Nybyggnad	1703–06	Trä
Bjurtjärn	Tillb. av korsarmar	1704	Trä

Tab. 3. Nybyggnader och viktigare planförändringar under perioden 1550–1760, i kronologisk ordning. Endast kända årtal.

Med nybyggnad menas att en helt ny kyrka uppförts, eller att ett helt nytt kyrkorum tillskapats genom att exempelvis en äldre kyrka i ett och samma skede både vidgats och förlängts. I de kyrkor som angivits som nybyggda kan alltså äldre murpartier eller tillbyggnader finnas kvar (långhusets nordvästra hörn, torn, sakristia etc.).

Med ombyggnad menas en planförändring av långhus/kor, exempelvis genom en förlängning i väster eller genom att en kyrka med tidigare smala kor erhållit ett korparti av långhusets bredd.

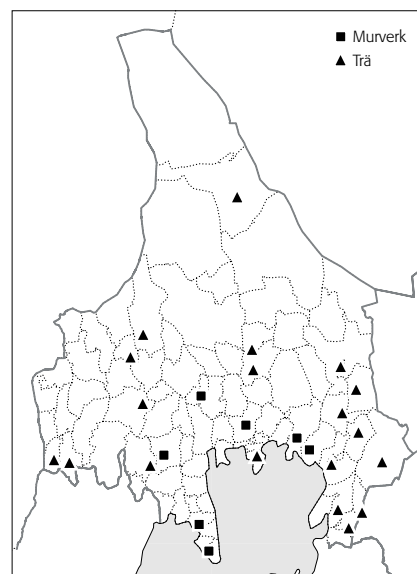
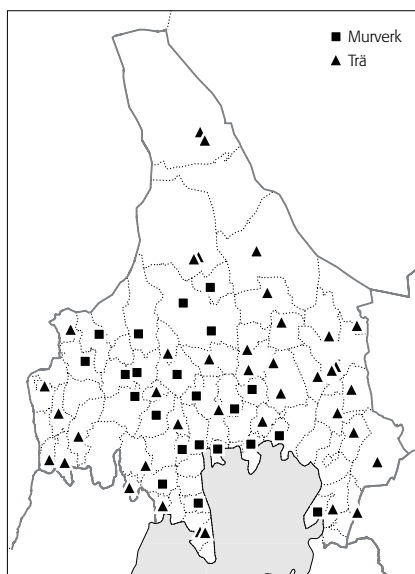
Bland de viktigare planförändringarna har också medtagits tillbyggnad av en eller flera korsarmar. Det redovisas då som separat åtgärd. Tillbyggnad av torn, sakristior och annat som i regel inte berört kyrkorummets plan har däremot inte angivits.

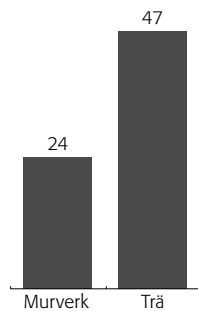
Asterisk anger att ny-, om- eller tillbyggnaden, såvitt känt, inte kvarstår i den nuvarande kyrkans stomme.

Filipstad	Omb. av långhus/kor (*)	1704	Trä
Brunskog	Nybyggnad (*)	1704-07	Murverk
Karlskoga	Tillb. av korsarmar	1705-06	Trä
Mangskog	Nybyggnad (*)	1705-07	Trä
Östra Fågelvik	Nybyggnad	1715-16	Murverk
Borgvik	Nybyggnad	1716-18	Murverk
Hammarö	Omb. av långhus/kor	1717	Trä
Lungsund	Tillb. av korsarmar	1722-24	Trä
Långserud	Tillb. av korsarmar	1722-24	Trä
Karlstad	Nybyggnad	1722-30	Murverk
Älgå	Nybyggnad	1724-26	Murverk
Dalby	Nybyggnad (*)	1725-26	Trä
Övre Ullerud	Nybyggnad	1725-27	Trä
Gunnarskog	Nybyggnad	1726-27	Murverk
Nordmark	Nybyggnad	1727-31	Trä
Älvsbacka	Nybyggnad (*)	1728	Trä
Visnum	Nybyggnad	1730-33	Trä
Boda	Omb. av långhus/kor	1730-34	Murverk
Gillberga	Omb. av långhus/kor	1731-33	Murverk
Svanskog	Nybyggnad	1733-38	Trä
Gräsmark	Nybyggnad	1733-39	Murverk
Glava	Nybyggnad	1735-38	Murverk
Nysund	Tillb. av korsarmar	1735-40	Trä
Segerstad	Nybyggnad	1738-47	Murverk
Ransäter	Tillb. av korsarmar (*)	1740-42	Trä
Fryksände	Nybyggnad (*)	1745	Trä
Blomskog	Tillb. av korsarm (*)	1746	Trä
Hammarö	Tillb. av korsarmar	1747-48	Trä
Trankil	Tillb. av korsarmar	1740-tal	Trä
Norra Råda	Nybyggnad (*)	1752	Trä
Nedre Ullerud	Nybyggnad	1752-59	Murverk
Lysvik	Nybyggnad	1753-62	Murverk
Visnums-Kil	Nybyggnad	1754-56	Murverk
Ny	Tillb. av korsarmar (*)	1756	Trä
Södra Ny	Nybyggnad	1757-73	Murverk

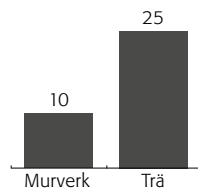
Fig. 36. Kyrkor uppförda under perioden 1550-1760. Flera av församlingarna nyuppförde sin kyrka två eller flera gånger. I Dalby, Fryksände, Karlskoga, Norra Råda, Nyed och Ölserud ersattes äldre träkapell eller träkyrkor av nya byggnader, likaså i trä. I Boda, Gräsmark och Östra Fågelvik avlöstes under perioden träkyrkor med murade kyrkor. I Karlstad respektive Nedre Ullerud byggdes under perioden två kyrkor i murverk.

Fig. 37. Kyrkor som genomgått viktigare planförändring under perioden 1550-1760. Flera kyrkor berördes av två eller flera planförändringar under perioden, t.ex. i Nysund genom att kyrkan erhölet ett nytt korparti och korsarmar tillbyggdes. I Hammarö förlängdes långhuset i väster och nya korsarmar tillfogades i norr och söder; den kvarstående medeltidskyrkans långhus fick således funktion som korparti.

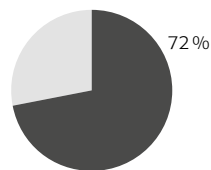

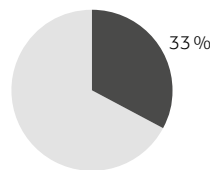
A. Nybyggda kyrkor.

B. Viktigare planförändringar av kyrkorum (ombyggnad av långhus/kor, tillbyggnad av korsarm/ar).

C. Andelen nyuppfordrade kyrkor.

D. Andelen kyrkorum som genomgått viktigare planförändring.

KYRKORNA 1550–1760 I SIFFROR

Diagrammen avser de 82 församlingskyrkor som fanns vid periodens utgång. Några av de medeltida sockenkyrkorna övergavs varaktigt under perioden: Lönskog (socknen uppgått i Långserud), Åskog (uppgått i Långserud) och Ämmeskog (uppgått i Svanskog). Nya kapell eller kyrkor tillkom i Bjurtjärn, Boda, Borgvik, Brattfors, Filipstad (ersatte Färnebo medeltida sockenkyrka), Gräsmark, Gåsborn, Högerud, Karlskoga, Karlsdal, Karlstad (ersatte Tingvala medeltida sockenkyrka), Kroppa, Lungsund, Mangskog, Nordmark, Norra Råda, Nyed, Nysund, Ransäter, Sunnemo, Västra Ämtervik och Älvsbacka.

Under perioden byggdes 71 nya kyrkor, varav 24 i murverk och 47 av trä (A). Flera av församlingarna nyuppförde sin kyrka två eller flera gånger. I Dalby, Fryksände, Karlskoga, Norra Råda, Nyed (tre nybyggnader under perioden) och Ölserud ersattes äldre träkapell eller träkyrkor av nya byggnader, likaså i trä. I Boda, Gräsmark och Östra Fågelvik avlöstes under perioden träkyrkor med murade kyrkor. I Karlstad respektive Nedre Ullerud byggdes under perioden två kyrkor i murverk. Andelen nyuppförda församlingskyrkor vid periodens utgång utgjorde 72 % (59 st.) av det totala beståndet (C).

Planförändringarna var 35 till antalet och berörde både trä- och stenkyrkor (B). Ombyggnaderna kunde innebära att ett äldre kor revs och ersattes med ett nytt korparti av långhusets bredd, vanligen tresidigt avslutat i öster. Andra förändringar innebar att långhuset förlängdes i väster, att långhuset breddades eller att korsarmar tillbyggdes. Planförändringarna berörde både äldre kyrkor, som kyrkor uppförda under perioden. Bland kyrkorna av medeltida ursprung kan nämnas Botilsäter som under 1600-talet eller det tidiga 1700-talet (årtal okänt) fick ett nytt, tresidigt avslutat korparti och en rymlig korsarm i söder. Bland de nyuppförda kyrkor som kraftigt förändrades senare under perioden finns bl.a. Nysunds kyrka som stod färdig 1639, men erhöll ett nytt korparti redan 1683 och tillbyggdes med korsarmar 1735–40. Samma kyrka kunde alltså planförändras i flera etapper under perioden. De planförändrade kyrkorna i Alster, Glava, Visnum och Övre Ullerud kom senare under perioden att rivas och ersättas med nybyggen. Av de församlingskyrkor som fanns vid periodens utgång hade 33 % (27 st.) berörts av en eller flera planförändringar (D).

Kyrkorna 1760–1860

av Göran Lindahl

Under 1800-talet nybyggdes 19 kyrkor som ersättare till redan befintliga. Av dessa nybyggen uppfördes 16 i sten, 3 i trä. De sistnämnda hörde alla hemma i landskapets periferi, i Töcksmark, Vitsand och Östervallskog. Dessa 19 nybyggen betydde att lika många revs (undantaget Södra Råda gamla). Av dem var tre av sten, övriga av trä. De tre rivna stenkyrkorna härrörde från 1600- och 1700-talen. Två av dem, Brunskog och Sunne, gav plats för nybyggen av tidigare okänd storlek. 1600-talskyrkan i Stora Kil övergavs efter en brand; den nya uppfördes på annan plats. Också de 15 rivna träkyrkorna härrörde från 1600- och 1700-talen med tre undantag. I Eda, Töcksmark och Västra Fågelvik revs kyrkor som tillkommit under medeltiden och sedan dess kvarstått om också i delvis förändrat skick.

Under tiden 1800–1900 tillkom också fem nya socknar, alla i landskapets nordliga periferi, Bogen, Lekvattnet, Norra Finnskoga, Nyskoga och Södra Finnskoga. De nya kyrkorna i samtliga dessa socknar byggdes i trä.

Av det sagda kan några slutsatser dras. Liksom tidigare ersattes kyrkorna i trä undan för undan av nybyggda stenkyrkor. I stort nådde denna process sitt slut före 1900 – sedan dess har överhuvud få förändringar skett. Förloppet innebar också att spåren av det medeltida kyrkobygandet i det närmaste utplånades. Medeltidskyrkorna i sten hade tidigt genom om- och tillbyggnader bara blivit delar, svåra att urskilja, av senare och annorlunda byggnader. Av de många medeltida träkyrkorna återstod med ett undantag, Södra Råda kyrka, endast fragment. Denna förändring sträckte sig över drygt 200 år, från omkring 1650 till slutet av 1800-talet. Förloppet i Värmland är en tidsmässigt sen företeelse som kan följas nära i en mängd säkra detaljuppgifter. Sannolikt liknar det vad som i andra landskap skett långt tidigare men med få bevarade data.

Idéförändringar 1760–1860

Uppgifterna om nybygandet ger ingen uppfattning om det idéskifte, som inleddes kring mitten av 1700-talet och som efterhand medförde att också Värmland nåddes av nya riksomfattande föreställningar om hur värdiga kyrkobyggnader och gudstjänstrum borde se ut. De administrativa förutsättningarna för denna centralisering hade tillkommit på 1750-talet. Då hade de första initiativen tagits att i huvudstaden granska planer för publika byggnader. I en förordning 1759 underströks att däri ingick alla kyrkor. Ritningar till dem skulle, beroende på lokal förmåga, antingen granskas eller göras upp av överintendenten, rikets, näst kungen, överste smakdomare. Posten innehades av Carl Fredrik Adelcrantz, som onekligen ägde

kompetens för uppgiften. Det dröjde innan Värmland nåddes av dessa nyheter. I Värmskog och By byggdes kyrkor av traditionellt slag på 1760-talet. När en ny kyrka 1776 började byggas i Karlanda förelåg en ritning av Adelerantz, som emellertid inte följdes. Byggmästare på platsen var Olof Håkansson från Ekshärad, vars verkliga specialitet tycks ha varit trätakstolar med tillhörande tunnvalv. En sektionsritning av en enkel standardtyp har ristats in på hans gravsten, bevarad i kyrkan.

Av intresse är det försök som gjordes i Väse att bygga en kyrka av betydligt rymligare slag än tidigare (fig. 38, 43). För ändamålet anlätades Stockholms stadsarkitekt Johan Eberhard Carlberg; ovisst är dock om hans förslag följdes. Vad som till sist byggdes 1760–62 är ett kyrkorum av ovanlig bredd. Spännvidden är märkliga 23 meter, vilket lett till att yttermurarna hållits låga och försetts med tätt placerade stävpelare. Det hela kan ses som något av ett experiment, som i Värmland inte fick någon efterföljd. På andra håll i landet arbetade man samtidigt med liknande problem, mycket breda enskeppiga rum, möjliga att bygga till måttliga kostnader; exempel finns bl. a. i Gästrikland och Hälsingland.

För Värmlands del kan idé- och smaksiftet sättas till tiden omkring 1780. Överhetens strävanden spelade in, med där fanns också lokalt en vilja att instämma och förstå att förändringar var ett upplyst framsteg. Kanske kyrkobygget i Rudskoga (fig. 39, 43) kan ses som ett förebud. Byggmästare var Johan Georg Reincke (1732–92) som kanske varit Christian Hallers lärning. Kyrkan invigdes 1777 och motsvarade på sitt sätt de nya kraven på enkelhet och monumentalitet. Man går in mitt på ena långsidan och möter ett stort, ljust och i det närmaste osmyckat rum. Tornet reser sig över den

Fig. 38. Väse kyrka, interiör mot väster. Den ovanligt breda stenkyrkan byggdes 1760–62, troligen efter ritning av Johan Eberhard Carlberg, stadsarkitekt i Stockholm. Orgelläktaren tillkom 1783 och orgeln först 1856–58, byggd av Johan Söderling, Göteborg. Foto Elliot Elliot 2003.

motsatta långsidan, en idé från Reinckes sida, som mycket ogillades av Carl Linroth på Säby, pastoratets förnämste invånare, som annars ivrat för att en ny kyrka skulle byggas.

Det verkliga genombrottet kom med ett byggnadsföretag av andra mått, den nya kyrkan i Filipstad (fig. 40, 43). Här handlade det om en stor församling, förmögna brukspatroner och ambitioner utöver det vanliga. Den kyrka som började byggas 1779 framträdde till det yttre som en visserligen stort tilltagen men jämförelsevis konventionell byggnad. Det inre är däremot magnifikt. De två ansvariga, byggmästaren Reincke och kyrkobyggmästaren rådmannen i Karlstad Gustaf Westman, som möjligen hade tillgång till en ritning av Adelcrantz, tycks ha föresatt sig att överträffa domkyrkan i Karlstad och lyckades också. Valvet över korsmitten är vidare än i domkyrkan och stöds av välformade sidovalv, inga grova försträvningar. För inredningen förbigicks alla lokala krafter till förmån för den stockholmska eliten. Altaruppsats och predikstol ritades av Jean Eric Rehn som för utförandet använde sig av målaren Lars Bolander och en skicklig ornamentsbildhuggare, troligen Jean Baptiste Masreliez.

Den nya kyrkan invigdes 1785 med ett tal av prosten Herman Schröderheim, bror till Gustav III:s minister Elis Schröderheim och för egen del också bekant med kungen, som just lovat honom en lämplig biskopsstol. Tillfället lät inte vänta på sig; 1787 blev Schröderheim biskop i Karlstad. Därmed var tiden mogen att också ägna uppmärksamhet åt domkyrkan. En redan tidigare lanserad idé att låta arkitekten Erik Palmstedt omforma koret förverkligades och 1790 var allt på plats med Sergels änglar och dekorativa detaljer av den nämnde ornamentsbildhuggaren Masreliez. För Palmstedt var det självklart att bara upplysta konstnärer, skolade i Akademien, fick anlitas för publika uppdrag. Schröderheims inflytande sträckte sig också till hans prebende Ölme socken, där en ny och ståtlig kyrka byggdes 1787–88

Fig. 39. Rudskoga kyrka, fasaden mot norr. Kyrkan byggdes i murverk av Johan Georg Reincke och invigdes 1777. Den är ett tidigt exempel på planformen med tornet mitt på ena långsidan. Foto Göran Lindahl 1997.

Fig. 40. Filipstads kyrka, interiör mot öster. Kyrkan byggdes i murverk av Johan Georg Reincke 1779–85. Ritningen bearbetades vid Överintendentsämbetet, kanske av Carl Fredrik Adelcrantz. Brukspatron Johan Lundgren donerade altaruppsats och predikstol, ritade av Jean Eric Rehn och uppsatta 1789. Foto Göran Lindahl 1999.

(fig. 43). Byggmästare var Gustaf Westman som säkert höll sig orienterad om vad den nya smaken krävde; ritningen kunde annars vara utförd av arkitekten Olof Tempelman.

Smakskiftet var därmed definitivt och tiden ute för den värmländska senbarocken. Redan före sekelskiftet 1800 hade de sista värmländska kyrkobildduggarna och målarna slutat sin verksamhet. Isak Schullströms sista verk blev en predikstol för Fryksände kyrka 1778; han dog samma år. Hans lärjunge Erik Grund fick det allt sämre och dog utfattig i Karlstad 1816. Målaren Erik Jonaeus, död 1805, hade det bättre ställt men fick inga uppdrag. Den altarmålning "Frälsarens lidande i Örtagården", han själv utfört och skänkt till domkyrkan, dög självklart inte i det nya arrangemanget, den hamnade på vinden där den sedan brann upp. Som folkkonst levde den gamla formvärlden i ytterligare några årtionden. Värmlands sista barockaltaren, kompletta med stora figurer, vridna kolonner och akantusslingor utfördes på 1820-talet av bonden och snickaren Olof Persson från Kyrkoby i Östervallskog.

Det var i det inre som förändringen framträdde tydligast. Som på så många andra håll i landet ersattes de gamla altaruppsatserna av enkla kors. Ett alternativ utgjorde oljemålningar, inramade eller flankerade av kolonner. Det är en annan historia att restaureringar i modern tid suddat ut dessa avsikter. Predikstolar och altaruppsatser från 1600- och 1700-talen som dömts ut och avlägsnats, har återförts. De ingår nu i sammanhang där meningen egentligen var att visa hur smaken utvecklats och övervunnit provinsiella klumpigheter.

Själva byggnaderna förändrades inte i lika hög grad. Med en viss seghet bevarades den hävdvunna planformen med tresidigt kor. Kyrkorna i Ed och Nor, båda från 1780-talet, byggdes på detta sätt. Arbetet leddes av

Fig. 41. Frykeruds kyrka uppfördes 1795–99 av byggmästaren Johan Westman. Tornet med dess lanternin är tidsmedvetna drag. Det brutna taket över långhuset tillhör däremot till sin karaktär ett äldre 1700-tal. Foto Göran Lindahl 1972.

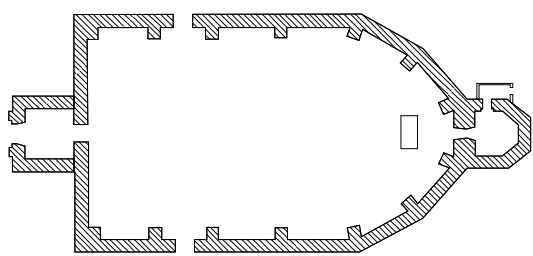
Fig. 42. Kristinehamns kyrka, byggd 1847–48 efter Carl Georg Brunius ritningar. Foto Jakob Lindblad 1997, SvK:s arkiv, RAÄ.

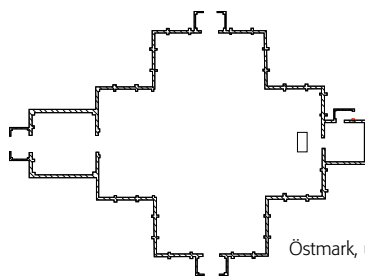
en lokal byggmästare, Sven Hertz, som dock höll kontakt med Överintendentsämbetet. Också Frykeruds kyrka, uppförd 1795–99, fick samma plan (fig. 41, 43); här var Johan Westman byggmästare, en kusin till nämnde Gustaf Westman. Den samtidigt tillkomna kyrkan i Östra Ämtervik fick däremot ett halvcirkelformat kor, en utformning som inte hörde hemma i den äldre repertoaren. Också prästerna bidrog till denna successiva förändring. Att hålla sig väl med överheten i Stockholm ökade möjligheten att beviljas stamboksmedel, d.v.s. kollekt från andra församlingar i landet.

Efterhand infogades Värmland i Överintendentsämbetets riksomfattande hantering av kyrkobygnadsärenden. Avvikelserna är dock talrika och gällde också fall som man kunde tro helt dirigerades av överordnade myndigheter. Landshövding Wingård i Karlstad underströk 1824 behovet av kyrkor i Finnmarken längst upp i norra Värmland. Två år senare beslöts att Norra och Södra Finnskoga skulle bilda församlingar med egna kyrkor. Ritningar utfördes 1830–31 av Överintendentsämbetet genom Axel Nyström. De färdiga byggnaderna skilde sig mycket från förslagen, framför allt genom att de försetts med torn och verkligen såg ut som kyrkor. På samma sätt gick det i Bogen och Lekvattnet. Också där frångick man ritningarna, uppgjorda inom Ämbetet 1849 av Johan Fredrik Åbom. De båda kyrkorna målades dessutom röda, vilket inte var vad tiden föreskrev.

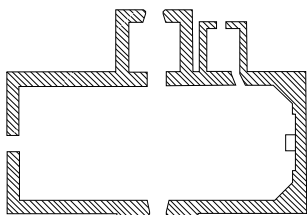
Som den märkligaste manifestationen från denna tid framstår den nya kyrkan i Kristinehamn, byggd 1847–58 (fig. 42–43). I allt avvek den från de normer Överintendentsämbetet var sysselsatt med att inpränta. Det betydde inte att arkitekten, Lundaprofessorn Carl Georg Brunius hade någon förståelse för den tidigare traditionen, vad som byggts under 1600- och 1700-talet. För honom var allt detta i grunden uttryck för samma fördärvade smak. Nu handlade det om gotikens återkomst, i detta fall med skånsk-

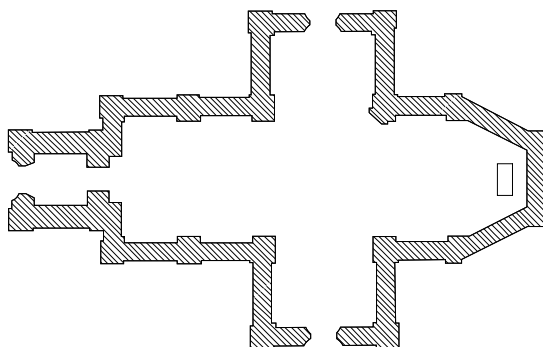
Väse, uppförd 1760–62.

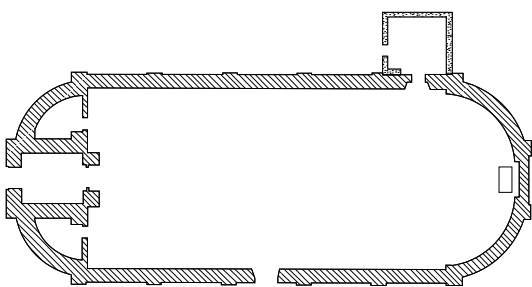
Östmark, uppförd 1765.

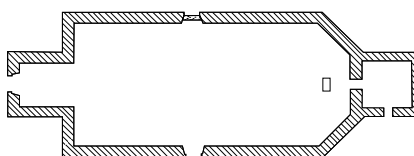
Rudskoga, uppförd 1774–75.

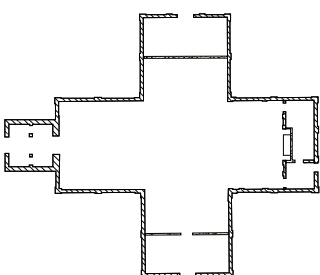
Filipstad, uppförd 1779–85

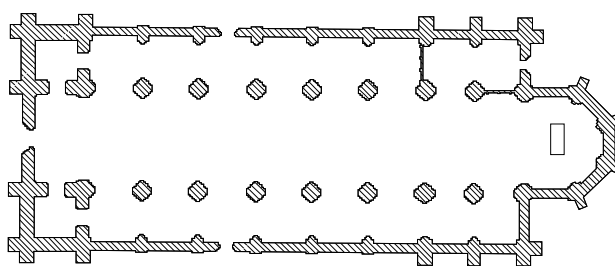
Ölme, uppförd 1787–88.

Frykerud, uppförd 1795–99.

Vitsand, uppförd 1822–23.

Kristinehamn, uppförd 1847–58.

dansk prägel. Gotik, menade Brunius, betydde mer än former, den innebar en ny förståelse för kvalificerat byggnadshantverk. Den gängse kombinationen av stenmurar och trätunnvalv förkastades således liksom ambitionen att bygga vida rum med stora spännvidder. Kyrkan i Kristinehamn byggdes i tegel i tre jämförelsevis smala skepp. Ur mittskeppets pelare stiger de åtta murade tegelvalven i en tung med imponerande följd. Den som förmedlat Kristinehamnsbornas kontakt med Brunius var hans tidigare kollega i Lund numera biskopen i Karlstad Carl Adolph Agardh, en man som kan tilltros

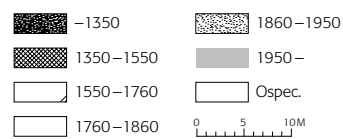

Fig. 43. Ett urval kyrkor uppförda eller planförändrade under perioden 1760–1860 återgivna i skala 1:800.

Värmskog	Nybyggnad	1760–62	Murverk
Väse	Nybyggnad	1760–62	Murverk
Eda	Tillb. av korsarmar (*)	1763–64	Trä
Norra Ny	Nybyggnad	1763–64	Trä
Grava	Tillb. av korsarm	1764	Murverk
Töcksmark	Tillb. av korsarmar (*)	1764	Trä
Bro	Omb. av långhus/kor	1764–76	Murverk
Blomskog	Tillb. av korsarm (*)	1765	Trä
Östmark	Nybyggnad	1765	Trä
By	Nybyggnad	1766–79	Murverk
Långserud	Omb. av långhus/kor	1768–70	Trä
Rudskoga	Nybyggnad	1774–75	Murverk
Sunnemo	Tillb. av korsarm (*)	1776	Trä
Karlanda	Nybyggnad	1776–78	Murverk
Filipstad	Nybyggnad	1779–85	Murverk
Arvika, Mikaelikyrkan	Omb. av långhus/kor	1780-tal	Murverk
Gustav Adolf	Nybyggnad	1781	Trä
Rämmen	Nybyggnad	1781–87	Trä
Gunnarskog	Tillb. av korsarmar	1783–84	Murverk
Ed	Nybyggnad	1783–85	Murverk
Nor	Nybyggnad	1784–98	Murverk
Ölme	Nybyggnad	1787–88	Murverk
Östra Ämtervik	Nybyggnad	1795–98	Murverk
Frykerud	Nybyggnad	1795–99	Murverk
Sunne	Omb. av långhus/kor	1798	Murverk
Norra Råda nya	Nybyggnad	1805–13	Murverk
Mangskog	Nybyggnad	1807–13	Murverk
Västra Ämtervik	Nybyggnad	1818–20	Murverk
Töcksmark	Nybyggnad	1819–21	Trä
Vitsand	Nybyggnad	1822–23	Trä
Södra Finnskoga	Nybyggnad	1831–35	Trä
Eda	Nybyggnad	1832–41	Murverk
Norra Finnskoga	Nybyggnad (*)	1834–38	Trä
Rämmen	Tillb. av korsarmar	1840-tal	Trä
Karlsdal	Nybyggnad	1842	Murverk
Kristinehamn	Nybyggnad	1847–58	Murverk
Bogen	Nybyggnad	1849–51	Trä
Stora Kil	Nybyggnad	1850	Murverk
Lekvattnet	Nybyggnad	1850–53	Trä
Holmeadal	Nybyggnad	1854–57	Murverk
Västra Fågelvik	Nybyggnad	1856–59	Murverk
Silbodal	Nybyggnad	1858–59	Murverk
Södra Råda nya	Nybyggnad	1859	Murverk
Dalby	Tillb. av korsarmar (*)	1859–64	Trä

Tab. 4. Nybyggnader och viktigare planförändringar under perioden 1760–1860, i kronologisk ordning. Endast kända årtal. Asterisk anger att ny-, om- eller tillbyggnaden, så vitt känt, inte kvarstår i den nuvarande kyrkans stomme. Ytterligare förklaringar till tabellen, se tab. 3, s. 44.

en avsevärd övertalningsförmåga. Kanske kan därtill läggas ytterligare en omständighet, den gamla konkurrensen mellan Kristinehamn och Filipstad om rollen som de värmländska järnbrukens huvudort. Kristinehamn fick nu sitt storbygge, dyrbart och omtalat i sin tid.

Källor och litteratur se förteckningen nedan, s. 74.

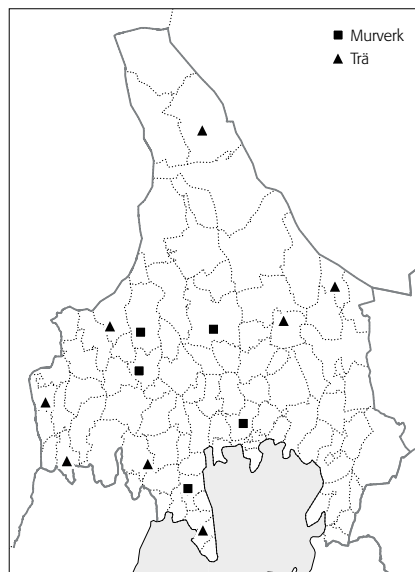
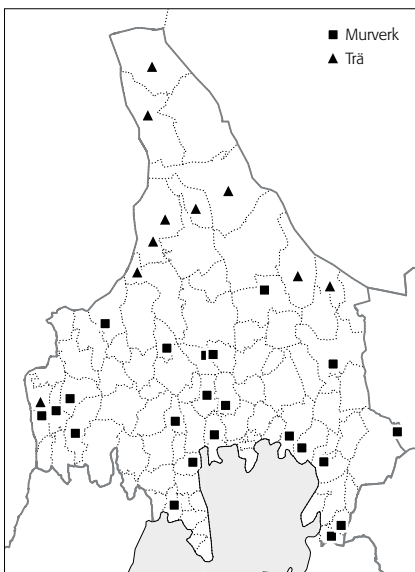
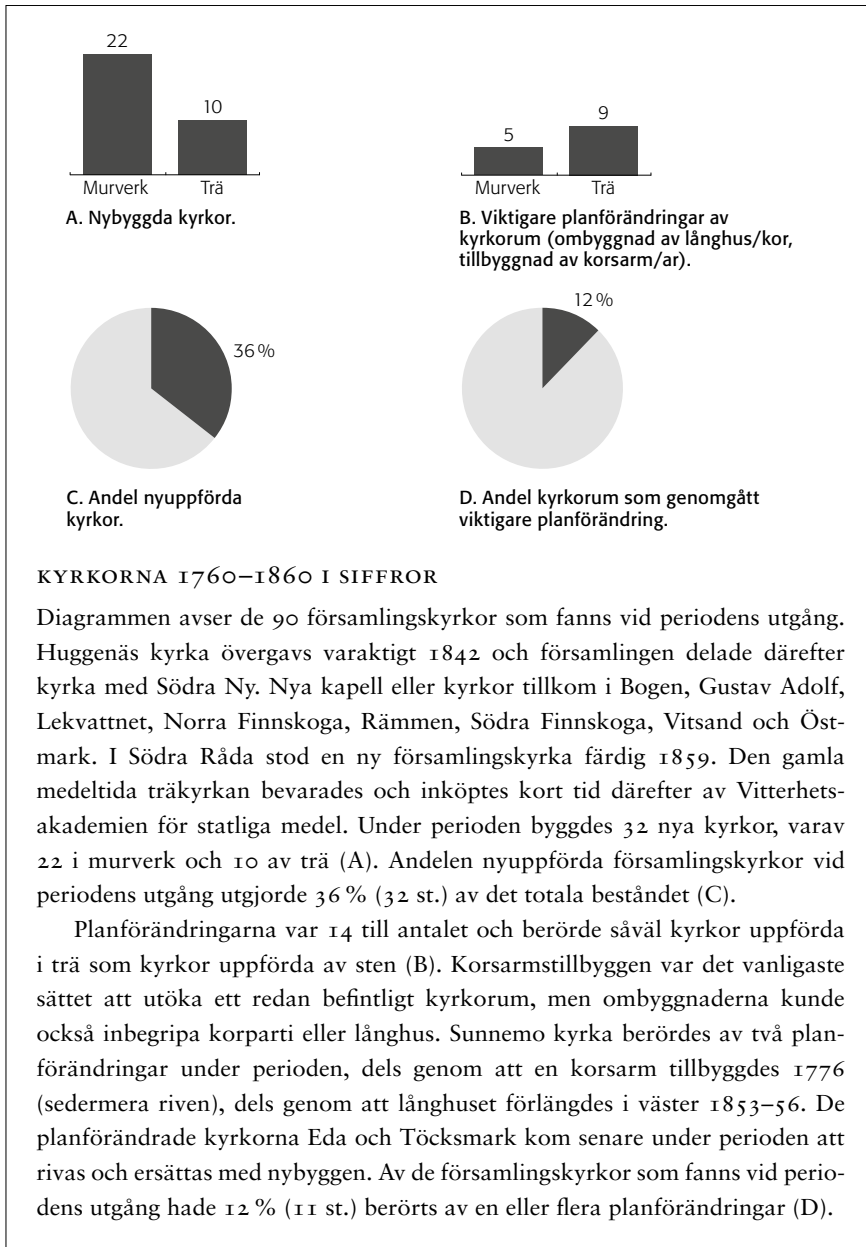

Fig. 44. Kyrkor uppförda under perioden 1760–1860.

Fig. 45. Kyrkor som genomgått viktigare planförändring under perioden 1760–1860.

Kyrkorna 1860–1950

av Anders Åman

År 1860 gick den stora nybyggnadsepok mot sitt slut som mer än någon annan satt sin prägel på Värmlands kyrkor. Ännu en tid revs gamla träkyrkor och de stenkyrkor som byggdes i stället fick en rikare arkitektur, som mer och mer avlägsnade sig från klassicismen under föregående skede. I ett par fall orsakades nybyggena av bränder – Kroppa och Sunne – men endast i ett fall rev man en redan existerande stenkyrka för att bygga en ny och större, i Brunskog.

Nybyggen 1860–1900

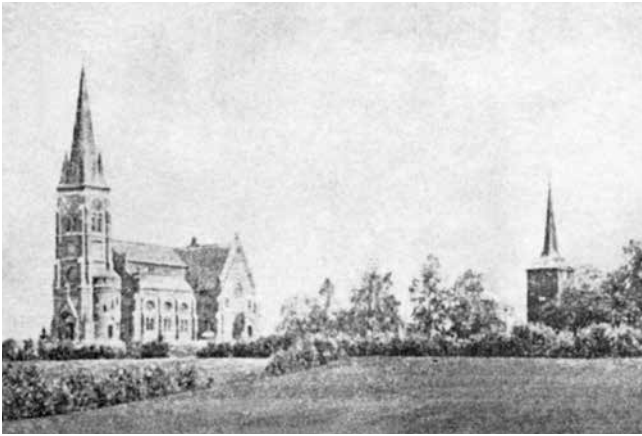
Dessa nybyggen från 1800-talets sista decennier kan alla beskrivas med hänvisning till arkitekternas allt större formförråd, i växlande grad också med deras bruk av historiska motiv, men de var framför allt med sin tid, av en helt annan karaktär än de klassicistiska kyrkor, som de estetiskt medvetna nu såg som tråkiga. Arkitekterna var med få undantag från Stockholm: Adrian Peterson var från Göteborg och den mer okände Carl Lundmark från Örebro. Deras ideal var snarare europeiska än de var specifikt svenska.

Fram till sekelskiftet byggdes följande sex nya stenkyrkor: Högerud (1867, arkitekt Johan Fredrik Åbom), Brunskog (1876–78, Per Ulrik Stenhammar), Kroppa (1882–84, Carl Lundmark), Sillerud (1887–88, Emil Viktor Langlet), Ny (1887–89, Agi Lindegren) och Fryksände (1896–98, Adrian Crispin Peterson). Här ska även nämnas Sunne, som helt omgestaltades med nya korsarmar 1886–88 av Adrian Crispin Peterson.

Högerud hörde snarast till föregående skede, medan Brunskog och Kroppa (fig. 48) var steg på vägen bort från klassicismen. Frapperande genom sitt läge i landskapet var Brunskogs kyrka, vars exteriör överlevde branden 1972. Sillerud var Langlets enda försök i Värmland med den centralkyrkoplan som enligt hans uppfattning var den rätta för protestantiska kyrkor (fig. 48). Adrian Petersons nygotiska kyrkor i Sunne och Fryksände ingick i samma västsvenska område som hans kyrkor i Bohuslän och Dalsland. Varken han eller den historiskt mer intresserade Agi Lindegren, som ritade minikatedralen i Ny, hade någon avsikt att söka en regional arkitektur, förankrad på platsen och i landskapet.

Någon sådan ambition finns inte heller bakom de nybyggda träkyrkorna i Degerfors (fig. 48) och Hagfors. I båda fallen fanns gamla träkyrkor i moderförsamlingen, i Karlskoga respektive Gustav Adolf, men nybyggena saknar varje anknytning till dem. De var ännu inte upptäckta.

Originellare och utpräglat modern för sin tid, var den stora träkyrkan i

Östervallskog, ritad av Johan Adolf Hawerman och färdig 1868. Den förstördes genom brand 1983.

Fig. 46 a–b. Skilda perspektiv på nya och gamla kyrkan i Fryksände. Foton från 1800-talets sista år, bevarade endast som tidningsbilder.

Nya och gamla kyrkan i Fryksände

Det finns ett par foton från 1800-talets allra sista år som i samma bild visar den gamla och den nya kyrkan i Fryksände (fig. 46, 48). På det ena framträder den nya tegelkyrkan i sin nästan överdådiga, nygotiska formrikiedom. Den gamla, timrade och spånklädda kyrkan är vid jämförelse liten, låg och anspråkslös. På den andra bilden, från mars 1899, syns den nya kyrkan i bakgrunden, och nästan hela uppmärksamheten ligger på den gamla, som håller på att rivras. Dörrar och fönster har plockats bort, delvis också tak-täckningen, och koret är nästan nerbrutet.

Den första bilden är som en illustration till stoltheten under den första tiden. Med över 6 000 invånare var Fryksände ingen vanlig landsbygdssamling. Den nya kyrkan var något utöver det vanliga och den skulle förbli landmärke för Torsby tätort.

Den andra bilden riktar uppmärksamheten mot det som gick förlorat. När nygotiken på ett par decennier tappade sitt anseende blev landskapets egna traditioner i motsvarande mån efterfrågade och rivningen beklagad.

I många andra landskap kom den gamla kyrkan att bli kvar vid sidan om den nya, av tillfälligheter eller genom medvetet val. Men detta inträffade aldrig i Värmland utom i Södra Råda, där staten för de medeltida målningarnas skull trädde in som köpare av den gamla kyrkan.

Uppgörelsen med 1800-talet

Den entusiasm som på andra områden fanns för Värmland och det värmäländska gällde inte riktigt för kyrkorna. I varje fall inte i det tidiga 1900-talet. År 1918 karakteriserades de av den då unge Helge Kjellin, senare landsantikvarie och chef för Värmlands Museum, på följande sätt:

”Interiören av de värmäländska trä- och stenkyrkorna är i allmänhet tröstlöst enformig och stundom rent skrämmande. Det medeltida tegelvalvet har här icke funnit någon användning, aldrig en tilldragande arkitektonisk skulpturdetalj heller aldrig någon omväxling, och endast i ett fall – i en ödekyrka (S. Råda) – medeltida målningar. Långhuskyrkorna täckas som oftast av ett väldigt tunnvalv av bräder, ej sällan pärlspåntade...”

Kjellin var född i Värmland och tillhörde det konsthistoriska seminarieret i Uppsala under dess entusiastiska genombrottstid på 1910-talet. Där var det medeltidskyrkorna som stod i centrum för intresset. Uppland och Got-

Fig. 47. Trefaldighetskyrkan i Arvika ritad av Ivar Tengbom, färdig 1911. Ett huvudverk i sin tids arkitektur. Äldre vykort i SvK:s arkiv, RAÄ.

land var de stora landskapen, och det var med den måttstocken som Kjellin fällde sitt ledsna omdöme.

En liknande kritisk inställning hade J. A. Eklund, som från 1907 till 1938 var biskop i Karlstads stift. I ett uttalande från 1929 tog han särskilt avstånd från det sena 1800-talets arkitektur och konst.

Att ge Värmlands kyrkor en annan framtoning än den som Kjellin och Eklund beklagade var för lång tid framåt ambitionen hos både församlingar och kulturminnesvård. Det gällde för det relativt begränsade nybyggandet och det gällde alldeles särskilt för det mycket omfattande restaurerandet.

Den märkligaste nya kyrkan är Trefaldighetskyrkan i Arvika, ritad av Ivar Tengbom och färdig samma år som Arvika blev stad, 1911 (fig. 47). Den var en medveten satsning på något nytt. Arkitekterna fick uppdraget i konkurrens med Adrian Peterson och de som förordade deras förslag framhöll gärna dess värmländska karaktär. Den var lättast att se i valet av konstnärer, Christian Eriksson, Björn Ahlgrensson m.fl. Om den fanns också i arkitekturen berodde det inte på likhet med andra kyrkor i landskapet utan på en modern traditionalism, som talade till samtiden.

1900-talets restaureringar

Under de dryga femtio åren från 1910-tal till 1960-tal genomgick nästan alla Värmlands kyrkor en grundlig restaurering. Förändringen kan beskrivas på flera sätt, kanske tydligast som en återkomst för träkyrkorna. Under hela 1800-talet hade de varit ett arv från det förflutna, som man inte var särskilt stolt över. Nu blev de från och med 1910-talet mer och mer omhuldade och hanterade med allt större antikvarisk förståelse. Att de skulle bevaras blev självklart, men ännu 1914–15 kunde Bror Almquist vid restaurering av den stora korskyrkan i Alster (fig. 29, 48) förkorta korsarmarna för att ge interiören en karaktär av långkyrka.

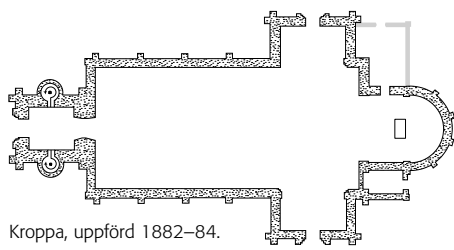
Följsammare var samme arkitekts restaurering i Nysund två år tidigare, och förebildliga för lång tid framåt blev hans restaureringar i Norra Ny och Ekshärad, 1924 respektive 1927. I båda fallen fanns gammal inredning och gamla inventarier att lyfta fram. I Norra Ny byggdes samtidigt en hög tornspira, som ersättning för den som togs ner 1806 och då ersattes med en låg huv.

Om föregående skede försökt tona ner materialkaraktären hos träkyrkorna blev tendensen nu den motsatta. Spånklädda, rödfärgade och tjärade fasader hade visserligen aldrig varit helt försvunna, men nu fick de en renässans, och de vitstrukna träkyrkorna blev i motsvarande mån färre.

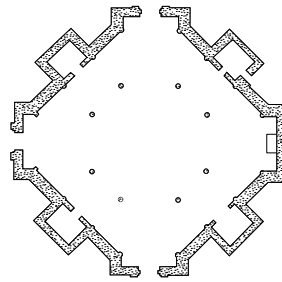
Ett sent och tillspetsat exempel på en sådan renodling av materialkaraktären är den av Åke E. Lindquist ledda restaureringen i Nyed 1954 (fig. 31). Här fick de nakna timmerväggarna helt dominera interiören. Så hade man i äldre tid bara gjort i nödfall. Två gånger radikalt restaurerad är träkyrkan i Lungund, först genom Fritz Eckert 1887 och sedan genom Tor Engloo 1945.

Annars förändrades interiörerna i träkyrkor och stenkyrkor på ungefär samma sätt. Gamla inventarier lyftes fram på nytt: medeltida dopfunter, medeltida träskulptur, predikstolar och altarpussatser från 1600- och 1700-tal, ofta av Isak Schullström. 1800-talsinventarier lyftes ut. Gammalt dekorationsmåleri togs fram igen, samtidigt som nya konstnärliga insatser fick ett visst utrymme (Thor Fagerkvist i Stora Kil 1932 och Degerfors 1939; Simon Sörman i Gåsborn 1947 och Arvika 1949).

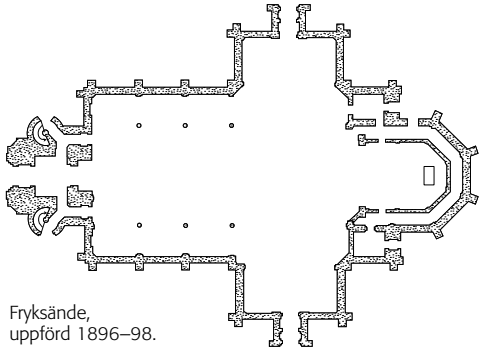
Det var inte fel att med samtidens ord tala om restaurering, men ofta var det mer träffande att tala om nyinredning. Det gäller i all synnerhet om de fall där de antikvariska idealen tillämpades på genuina 1800-talsinteriörer,

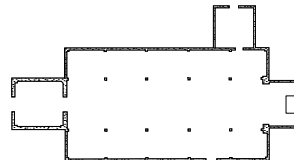
Kroppa, uppförd 1882–84.

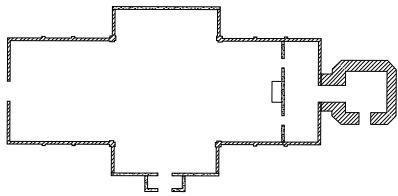
Sillerud, uppförd 1887–88.

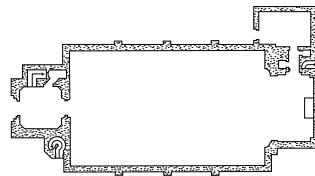
Fryksände, uppförd 1896–98.

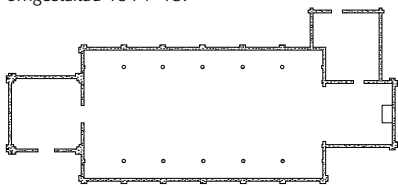
Degerfors, uppförd 1892.

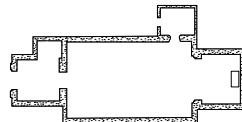
Alster, uppförd 1693–95, omgestaltad 1914–15.

Forshaga, uppförd 1919–21.

Dalby, uppförd 1926–28

Gåsborn, uppförd 1946–47.

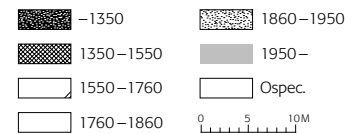

Fig. 48. Ett urval kyrkor uppförda eller planförändrade under perioden 1860–1950 återgivna i skala 1:800.

som i Kristinehamn 1937. Altare och predikstol från den föregående kyrkan togs tillbaka, sidoskeppsfönstren på västfasaden sattes igen, bänkar byttes ut. Det var problematiskt från antikvarisk synpunkt, men det var skickligt gjort, och det gav åt den nygotiska kyrkan ett slags patina som samtiden efterfrågade.

Restaureringen i Kristinehamn var Bror Almquists sista större arbete, avslutningen på en verksamhet som han inlett 1904 med en ny tornspira i Nor. I generationen efter Almquist blev Einar Lundberg den mest anlitade arkitekten. Han svarade för minst 24 restaureringar i Värmland från 30-talet fram till 60-talets början. Ett tidigt exempel på en byggnadsvårdande kyrkorestaurering är Ove Hidemarks restaurering i Nysund 1971.

Bror Almquist

Knappast i något landskap har en arkitekt haft samma dominerande ställning som Bror Almquist hade i Värmland under mer än tre decennier. Den gällde både nybyggande och restaureringar.

Almquist var född 1864 i Borgvik i Värmland, studerade på Chalmers i Göteborg och därefter på Konstakademien i Stockholm. Först anställd hos

Fig. 49 a–b. Övre bilden visar By kyrka före restaurering 1932, med inredning från 1870-talet. Undre bilden visar samma kyrkorum ur något annorlunda vinkel, men efter 1932 års restaurering med nya bänkar, nya armaturer, ny altarring och ny altartavla, målad av Gunnar Torhamn. Utanför bilden har 1600-talets predikstol satts upp på nytt. Arkitekt för restaureringen: Einar Lundberg. Moderna och antikvariska inslag i skilda kombinationer var utmärkande för många restaureringar, liksom utmönstringen av 1800-talet. Vykort, foto av Bertil Berthelson, ATA.

Isak Gustaf Clason öppnade han 1895 eget kontor i Stockholm. Sommartid bodde han i Värmland. I den nationalromantiska generationen var han vid sidan av Lars Israel Wahlman, Theodor Wählin och Fredrik Falkenberg den som mest ägnade sig åt kyrkliga uppdrag.

I Värmland ritade Almquist fem nya församlingskyrkor (och dessutom kyrkan på internatläroverket Lundsberg och missionskyrkan i Karlstad). Munkfors och Forshaga (fig. 48, 58), färdiga 1920 respektive 1921, är sentida brukskyrkor, i det inre täckta av de treklöverformade tunnvalv, som med inspiration från Södra Råda var ett vanligt motiv i nya kyrkor från 10-tal till 40-tal.

Almquists storverk är den timrade och panelade kyrkan i Dalby i övre Klarälvsdalen från 1928 (fig. 48, 50, 59). Interiören måste också i ett nationellt perspektiv räknas till det bästa i sin tid och den är nästan oförändrad. I ett brev från byggnadstiden skrev Almquist: ”det gamla, som täljer något om forna tider, är alltid stämningsfullt att få med i det nya, vilket ju därigenom vinner i intresse”. En Maria från 1200-talet, ett krucifix från 1300-talet, en pietà från 1400-talet och en altaruppsats från 1686 samverkar osökt med dekorationsmåleri av Tor Hörlin. Det blev ett kyrkorum av både enhetlighet och rikedom, nästan festligt.

Av enklare slag är Bror Almquists nya kyrkor i Nyskoga 1927 och Blomskog 1929 och den av Osvald Almqvist ritade kyrkan i Älvsbacka, 1924. Den senare är tornlös och har branta valmade sadeltak, belägen invid en äldre klockstapel.

Ett fall för sig är kyrkan i Stora Kil. Den brann 1929, återställdes och omgestaltades av Elis Kjellin, bror till Helge Kjellin. Den stod klar 1932. Tornet som förut kröntes av en lanternin fick nu en spira, som ledde tankarna till domkyrkan i Karlstad. Interiören blev allvarlig, monumental på ett lite abstrakt sätt och utan varje ambition att formulera något svenskt eller värmländskt. Till interiören hör Thor Fagerkvists altartavla, ”Kristi förklaring”.

Det var inget omfattande nybyggande. Värmland hör till de landskap, där det byggts minst under tiden 1860–1950, och orsaken är givetvis den stora kyrkobyggnadsaktiviteten under föregående skede. Behoven var, bortsett från de tätorterna, redan täckta.

Nya och förlorade kyrkor

När nya tätorter växte upp, på avstånd från sockenkyrkor och gamla sockencentra, skedde det först utan att nya kyrkor byggdes. Degerfors, Forshaga och Munkfors såg länge ut som undantag. Ett mer omfattande kyrkobyggnade i nya tätorter skulle dröja till tiden efter 1950: Björneborg, Skoghäll, Storfors, Grums (samhället), Åmotfors, Säffle, Lesjöfors.

Också restaureringarna fortsatte efter 1950, men blev efter hand mindre genomgripande. Ett ledsamt olycksfall var ombyggnaden 1956 av Carl Georg Brunius' torn i Rämnen från 1851. Det tornet var det första för-

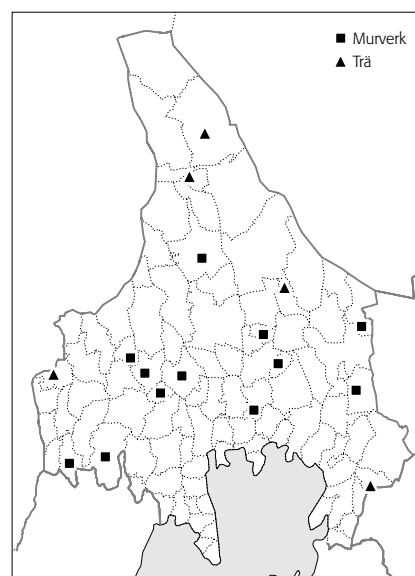
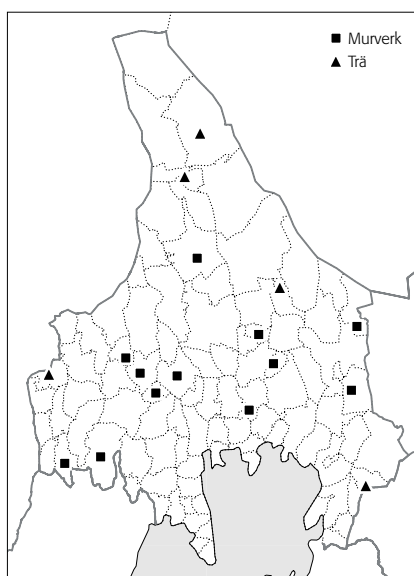
Fig. 50. Dalby kyrka, uppförd 1928 efter Bror Almquists ritningar. Fem par rödbruna träpelare bär upp ett trepassformat valv, som liksom väggarna är klätt med ljus panel. Rik välbevarad inredning. En av det svenska 20-talets finaste kyrkointeriörer. Foto Sune Jonsson 1992.

Tab. 5. Nybyggnader och viktigare planförändringar under perioden 1860–1950, i kronologisk ordning. Endast kända årtal. Asterisk anger att ny-, om- eller tillbyggnaden, så vitt känt, inte kvarstår i den nuvarande kyrkans stomme. Ytterligare förklaringar till tabellen, se tab. 3, s. 44.

Fig. 51. Kyrkor uppförda under perioden 1860–1950. Två församlingar uppförde ny kyrka två gånger under perioden. Den 1928–30 uppförda träkyrkan i Gåsborn brann 1945 och ersattes 1946–47 av den befintliga, murade kyrkan. Den första träkyrkan i Nyskoga, uppförd 1874–75, ersattes 1926–27 av den nuvarande träkyrkan.

Fig. 52. Kyrkor som genomgått viktigare planförändring under perioden 1860–1950.

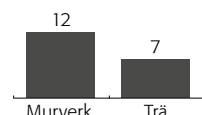
Östervallskog	Nybyggnad (*)	1862–68	Trä
Högerud	Nybyggnad	1867	Murverk
Tveta	Omb. av långhus/kor	1872	Trä
Nyskoga	Nybyggnad (*)	1874–75	Trä
Brunskog	Nybyggnad	1876–78	Murverk
Skillingmark	Omb. av långhus/kor	1880	Trä
Kroppa	Nybyggnad	1882–84	Murverk
Sunne	Tillb. av korsarmar	1886–88	Murverk
Sillerud	Nybyggnad	1887–88	Murverk
Ny	Nybyggnad	1887–89	Murverk
Degerfors	Nybyggnad	1892	Trä
Fryksände	Nybyggnad	1896–98	Murverk
Hagfors	Nybyggnad	1903–04	Trä
Arvika, Trefaldighetskyrkan	Nybyggnad	1909–11	Murverk
Munkfors	Nybyggnad	1919–20	Murverk
Forshaga	Nybyggnad	1919–21	Murverk
Älvsbacka	Nybyggnad	1922–24	Murverk
Nyskoga	Nybyggnad	1926–27	Trä
Dalby	Nybyggnad	1926–28	Trä
Gåsborn	Nybyggnad (*)	1928–30	Trä
Blomskog	Nybyggnad	1929	Murverk
Gåsborn	Nybyggnad	1946–47	Murverk

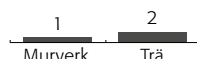
söket i det nordiska 1800-talet till en ny träarkitektur i stavkyrkornas efterföljd.

Kyrkobyggnadsfrågor av ett alldeles särskilt slag orsakades av de inte mindre än tio stora kyrkbränder som inträffade i Värmland från 1920-talet och framåt, hälften av dem under de senaste 30 åren. I vissa fall har återuppbyggnaden gett en helt ny kyrka, i andra har exteriören återställts medan det inre fått en ny utformning. Till den förra kategorin hör Norra Finnskoga (1968) och Östervallskog (1985); till den senare Brunskog (1973), Ransäter (1986) och Munkfors (1987), de tre sistnämnda genom Jerk Alton.

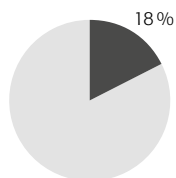
Till dessa kom i november 2001 den ojämförligt största förlusten, när Södra Råda gamla kyrka totalförstördes genom mordbrand. Omfattande arkeologiska undersökningar har genomförts, men vad som ska komma i stället på ”Södra Råda gamla kyrkplats” är ännu inte avgjort.

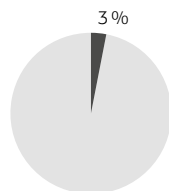
A. Nybyggda kyrkor.

B. Viktigare planförändringar av kyrkorum (ombyggnad av långhus/kor, tillbyggnad av korsarm/ar).

C. Andelen nyuppförda kyrkor.

D. Andel kyrkorum som genomgått viktigare planförändring.

KYRKORNA 1860–1950 I SIFFROR

Diagrammen avser de 96 församlingskyrkor som fanns vid periodens utgång. Kyrkor tillkom i de nybildade församlingarna Arvika köping (1911–43 kallad Arvika stadsförsamling och från 1944 Arvika östra), Degerfors, Forshaga, Hagfors, Munkfors och Nyskoga. Under perioden byggdes 19 nya kyrkor, varav 12 i murverk och 7 av trä (A). Två församlingar uppförde ny kyrka två gånger under perioden: i Gåsborn ersattes en 1928–30 uppförd träkyrka av en murad kyrka 1946–47, i Nyskoga avlöstes en träkyrka från 1874–75 av en ny träkyrka 1926–27. Andelen nyuppförda församlingskyrkor vid periodens utgång utgjorde 18 % (17 st.) av det totala beståndet (C). Planförändringarna var få. Endast Skillingmark, Sunne och Tvetå genomgick planförändringar i form av ombyggnad av långhus/kor eller tillbyggen av korsarmar. Av de församlingskyrkor som fanns vid periodens utgång hade 3 % (3 st.) berörts av en eller flera planförändringar (D).

Källor och litteratur

- Backman, Elisabeth: *Bror Almqvist – kyrkoarkitekt*, C-uppsats i konstvetenskap, Uppsala universitet, 1998.
- Bergström, Anders: *Arkitekten Ivar Tengbom. Byggnadskonst på klassisk grund*, 2001.
- Kjellin, Helge: ”Kyrkliga minnesmärken i Värmland”, i *En bok om Värmland av värmlänningar*, 1, red. H. H. Hildebrandsson, Sixten Samuelsson, 1918.
- Lindahl, Göran: ”Om vältalare och tystlåtna i 1900-talets Värmland”, i *Ditt Värmland. Kulturmiljöprogram för Värmland och värmlänningar*, 4, red. Anders Hillgren, Länsstyrelsen i Värmlands län, 1992.
- Kyrka af träd. Kyrkobyggande under 1600- och 1700-talen i Finland, Norge och Sverige*, red. Ingrid Sjöström, Museiverket, NIKU och RAÄ, 2000.
- Malmström, Krister: *Centralkyrkor inom Svenska kyrkan 1820–1920*, 1990. Diss.
- Åman, Anders: ”Kyrkorna i det historiska landskapet”, i *Tidevarv komma, tidevarv försvinna. Om det kyrkliga kulturarvet i Värmland och Dalsland*, 1997.
- Åman, Anders & Marta Carlsson-Järfeldt: *Träkyrkor i Sverige*, 1999.

Värmlands kyrkor

– kulturarv och bebyggelsehistoria

av Göran Lindahl

Förutsättningar

”Hela Värmeland har i alla tider varet tillsammanstaget att anse såsom en enda skog.” Denna kategoriska utsaga av Erik Fernow i hans beskrivning av landskapet, tryckt i Göteborg 1773–79, bör nog modifieras något. Redan under tidig medeltid fanns ett band av sammanhängande bebyggelse längs Vänerstranden. En tyngdpunkt utgjordes av Värmlandsnäs, där bebyggelsen också sträckte sig upp i Byälvens dalgång till sjöarna Värmeln och Glafs-fjorden. Glesa band av bosättning följde Frykensäarna och Klarälven. Hela östra Värmland, d.v.s. landskapet öster om Klarälven, utgjordes däremot av en närmast sammanhängande ödemark, en del av det väldiga skogsland, som sträckte sig bort mot Upplands och Västmanlands slättbygder. På långt avstånd från Värmland hade sedan tidig medeltid ett arbete pågått för att utnyttja tillgångarna av malm, skog och vattenkraft. Först senare och med full kraft under 1500-talet, nådde denna våg fram till Östvärmland; under nästa århundrade skulle den omskapa hela landskapet. Ur Värmlands synpunkt utgjorde således dessa skogsvidder länge en barriär, som skilde landskapets mer befolkade delar från kontakter med Mälardalen. De samband, som spelade en roll, sträckte sig i stället söderut, mot Västergötland. Värmland liksom Dalsland tillhörde Skara stift. Därifrån leddes sockenbildning och kyrkobyggande. Biskop och domkapitel var också ägare till jordar och fisken i Värmland.

Det är givetvis vanskligt att beräkna det medeltida Värmlands befolkning. Antalet invånare år 1571 har dock uppskattats till ca 11 000. Pesten under 1300-talet drabbade Värmland hårt – det kan ha handlat om förlust av 1/3 eller mer av befolkningen. Osäkerheten i sådana beräkningar gör det också svårt att uttala sig om tillståndet under den äldre medeltiden, d.v.s. före pesten. Med större säkerhet kan det sägas att Värmland under sen-medeltiden var ett landskap med fåtalig befolkning och däri olikt Mälardalens kärnområden och särskilt Uppland.

Under 1500-talet närmade sig österifrån den exploateringsvåg, som undan för undan byggt upp Bergslagen och nu infogade dess värmländska del, Värmlandsberg, i helheten. Ett förebud utgjorde invandringen av finnar, ett led i en centralt dirigerad näringspolitik. Deras roll i dessa trakter blev dock begränsad. Under ökande motsättningar tvangs de bort för att i stället söka sig till ödemarkerna i nordligaste Värmland. Bergsbrukets intressen tålde inga konkurrenter, allra minst i det område, som höll på att etablera sig som centrum i den värmländska järnhanteringen.

Kring gruvorna i Persberg och Nordmark, de under lång tid mest

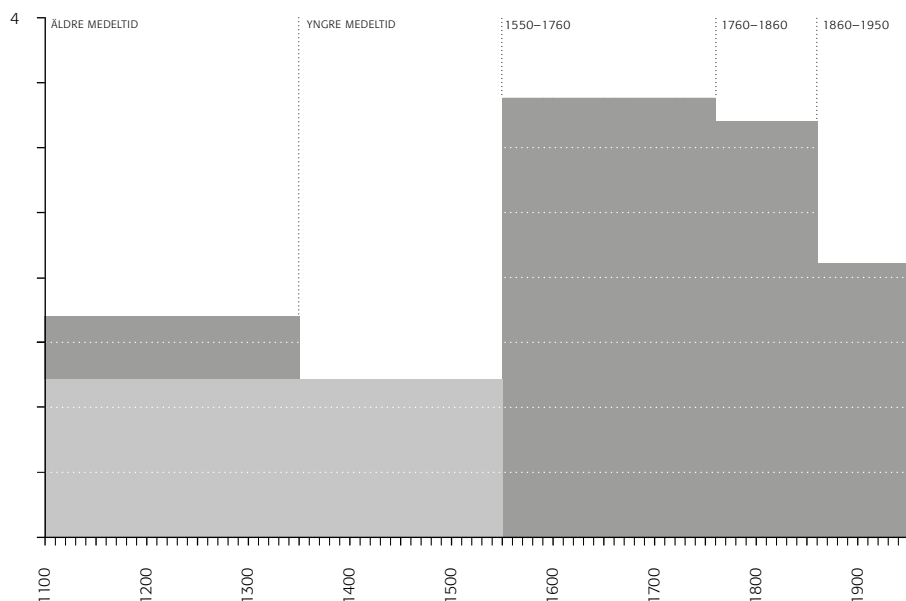

Fig. 53. Kyrkobyggandet i perioder (äldre medeltid, yngre medeltid, 1550-1760, 1760-1860, 1860-1950). Antal anger nybyggnader per årtionde. Kyrkor med oviss datering till medeltid (ljusgrå stapel) har i diagrammet uppdelats i lika delar mellan äldre och yngre medeltid. Inga säkra dateringar till yngre medeltid har konstaterats.

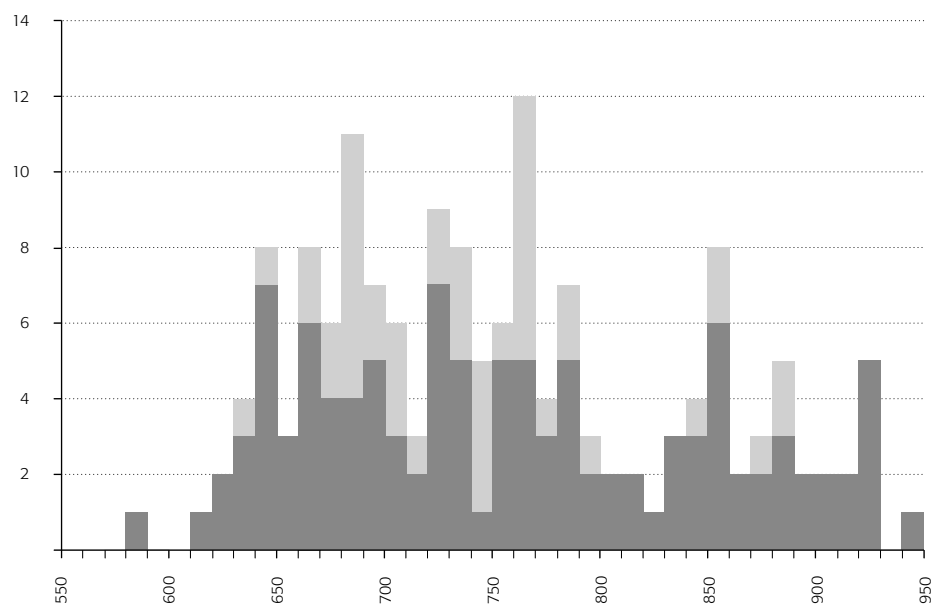
givande, byggdes ute i skogarna en ring av hyttor för smältning av malmen. Aktörer här var bergsmän som också var jordbrukare i den mån traktens magra odlingsmöjligheter tillät. Därmed var processen inte avslutad. Tackjärnet från hyttorna bearbetades i hammarsmedjor till stångjärn, en produkt som sedan gick till försäljning. Hammarbruket borde inte konkurrera med gruvor och hyttor utan byggas upp på längre avstånd. Så skedde också i Värmland och därmed inleddes från 1630-40-talen ett tillväxtskede, som efterhand kom att inbegripa nästan hela landskapet. Nya hammarbruk byggdes allt längre västerut. Vid 1600-talets slut hade expansionen nått till närheten av norska gränsen. Brunsbergs bruk vid Värmeån etablerades 1684, Svaneholm längst ned i sydväst 1694 och Älgå bruk vid Glafsfordens nordspets 1696.

Som man kunde vänta komplicerades snart det ideala bebyggelsemönstret. Värmlandsberg, det område som borde vara förbehållet gruvor och hyttor, togs alltmer över av bruksägare med större resurser än bergsmännen. Den för framtiden viktigaste insatsen blev uppbyggnaden av Uddeholmsverken till en dominerande position i hela Östvärmland, en ställning som också innebar slutet för den finska bosättningen i dessa trakter.

Det förlopp som här antytts, betydde en dramatisk folkökning. Från den nämnda siffran ca 11 000 år 1571 ökade befolkningen till ca 58 000 personer 1699. Bara Stockholm kunde samtidigt uppvisa en liknande utveckling. Den naturliga folkökningen kan ha varit avsevärd och därtill kom invandringen. Folk från andra landskap och från utlandet strömmade till. Mest bekanta har de utländska invandrare blivit som gjorde karriär inom bruksnäringen och där nådde ledande positioner. Det är namn som Friezky, Geijer, Kolthoff, Nackreij, von Rappholt, Robsahm. Släkterna förenades med varandra och med inhemska familjer som Linroth, Löwenhielm och Ugglå för att så småningom växa samman till ett yvigt värmländskt släktträd. Också en rad yrkesmän, som kom att spela en huvudroll i kyrkobyggandet, var invandrare eller söner till invandrare: byggmästarna Christian Haller, Philip Eckel och Johan Georg Reincke, målaren Hans Georg Schüffner och antagligen också bildhuggaren Isak Schullström. Också i detta avseende liknade Värmland det växande Stockholm, dit talrika utlänningar sökte sig och där framgångar ofta väntade dem.

Ännu i början av 1800-talet fortsatte bruksgrundandet med ytterligare utposter längst åt väster. Då var omslaget redan inlett, som sedan skulle

Fig. 54. Antal nybyggnader (mörk stapel) och viktigare planförändringar (ljus stapel) per årtionde. Med viktigare planförändring avses ombyggnad av långhus/kor och tillbyggnad av korsarm/-ar. Endast kända årtal.

innebära nedläggningar i ett utdraget förlopp. Kring 1870 hade en slutpunkt nåtts, då återstod inte längre några järnbruk väster om Klarälven. Samtidigt hade en koncentration börjat genomföras till ett litet antal stora enheter, alla med kapacitet att bilda en tätort kring sig: Degerfors, Hagfors, Karlskoga, Munkfors och Storfors. Från östra Värmland hade expansionen utgått. Nu renodlades rollen ytterligare. Värmland öster om Klarälven blev en storbolagens domän. De drev industrierna fram till nutidens nedläggningar men har ett trumfkort kvar: de äger skogarna, vilket betyder det mesta av marken.

Att expansionen mattades och blev till nedgång avtecknar sig inte i folk-mängdssiffrorna. Tvärtom fortsatte befolkningen att öka och under tiden 1800–70 i exceptionell takt. Den sammanlagda tillväxten under denna tid uppgick till över 120 000 personer. År 1870 räknade Värmland 260 000 invånare och var därmed ett av landets folkrikaste landskap. Här, liksom på andra håll, kan en viktig faktor ha varit den starka ökningen av familjebildningen. Mängder av torp grundades i bondejordens utkanter och i skogarna med knappa odlingsmöjligheter och osäkra framtidsutsikter. Samtiden såg inte det mått av mänsklig frihet och lycka som denna utveckling ändå kan ha inneburit utan talade om ett växande pauperiseringsproblem och dess hotfulla konsekvenser.

Kulmen nåddes ca 1880, då en nedgång inleddes. Här avtecknar sig emigrationen till USA och nog också arbetsvandringarna till de norrländska timmerskogarna och sågverken, som i många fall blev definitiv flyttning. I början av 1900-talet följde en ny men svagare uppgång fram till toppåren på 1960-talet, då de värmländska storföretagen i järn och skog ännu inte skakats av några katastrofer. Sedan dess har befolkningen minskat långsamt men oavslutligt. Dagens siffra är ungefär densamma som 1880 års.

Byggnadsintensitet och lokala särdrag

Det medeltida Värmland bestod av ca 60 socknar. I drygt 10 av dessa hade kyrkor i sten uppförts. De återfanns i slättbygden vid Väneren med en viss koncentration till sydväst, Värmlandsnäs och bygden närmast norr därom. Den nordligaste, Nedre Ulleruds kyrka, låg i Klarälvsdalen vid Dejeforsen. Flera av dessa stenkyrkor var mycket små, vilket kan tyda på att de ursprungligen byggts som gårdskyrkor. Kyrkan i Gillberga avviker

genom sina större mått – dess absidkor hade en bredd om åtta meter. Också några mindre kyrkor hade absidalt avslutade kor. Sammanhanget med Västergötland framstår tydligt. Värmland tillhörde Skara stift och i samma riktning pekade de naturgivna förutsättningarna. Det är omständigheter som gör det möjligt att datera de värmländska stenkyrkorna till 1100–1200-talen.

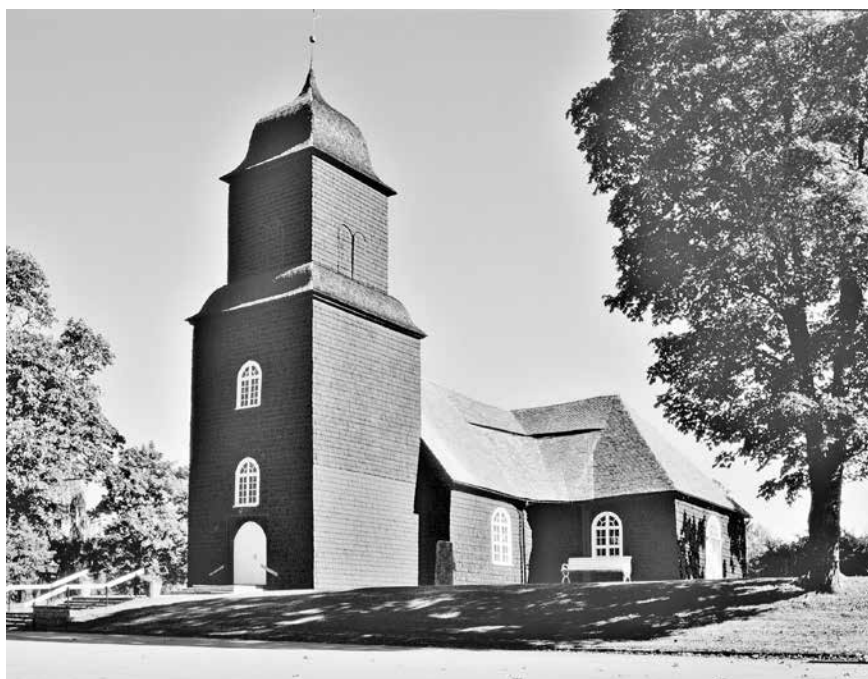
I ytterligare ca 50 socknar hade kyrkor byggts. Uppgifterna om dem är i flera fall ovissa men sannolikheten talar för att de var byggda av trä. Spår av stavkyrkor har bevarats och det kan ha funnits ett tidigt skikt av byggnader av detta slag. Timmerbyggandet kom dock att dominera. Om åtminstone två av dessa timmerkyrkor har vi goda kunskaper. Av Hammarö kyrka återstår så pass mycket att dess ursprungliga utseende kan rekonstrueras. Södra Råda kyrka överlevde i komplett skick fram till branden 2001. Om övriga är kunskapen mer fragmentarisk. Stengrunder har bevarats, som burit upp timmerväggar. Långhus, ibland närmast kvadratiska har varit förenade med smala rakslutna kor. Storleken har skiftat, i några fall kan det ha varit fråga om ytterligt små kyrkor. Kronologin är osäker, bl.a. därför att jämförbara byggnader saknas.

De värmländska medeltidskyrkorna och deras fördelning tyder på en effektiv organisation både vad gäller byggande och sockenbildning. Utbredningen åskådliggör hur landskapets möjligheter togs i anspråk. Sannolikt fanns där också en strävan att med kapell och härbärgen underlätta för de pilgrimer på väg till Nidaros, som följde de två lederna genom landskapet, längs Byälven och genom Klarälvsdalen. Den förstnämnda av de två vägarna förde genom bredare och mer folkrika bygder. Pilgrimerna kan ha spelat en roll men redan de naturliga förutsättningarna betydde fler kyrkor och därmed fler bevarade dopfuntar.

Beståndet av medeltidskyrkor i Värmland tyder inte på någon talrik befolkning eller någon landskapets storhetstid före pestårens förödelse under senare delen av 1300-talet. Uppenbarligen har där inte heller funnits någon bebyggelse i stadliknande former. Å andra sidan behöver inte de små och enkla kyrkorna tolkas som tecken på fattigdom. Från länge sedan rivna kyrkor har medeltida träskulpturer av hög kvalitet bevarats. Det förefaller dock troligt att en begynnande expansion avbrutits. Fler av de många timmerkyrkorna borde efter hand – under 1300- och 1400-talen – ha ersatts av byggnader i sten. Det är en process vi känner från andra håll, och som senare kom att sätta sin prägel på utvecklingen i landskapet. Ur kyrklig synpunkt framstår senmedeltiden i Värmland som torftig. Vad som är känt om landskapets historia under denna tid pekar i samma riktning. Pesten hade decimerat befolkningen och antagligen fanns inte heller de politiska förutsättningarna för fortsatt kyrkobyggande. Värmland drogs in i den långvariga och förvirrade kampen om den politiska makten under det sena 1300-talet, som fortsatte under nästa århundrade. I denna borgbyggandets tid tillkom omkring 1380 Edsholms borg nära det nuvarande Slottsbron som spärrfäste vid den östvästliga huvudvägen längs Väneren.

Ovan har befolkningsutvecklingen i Värmland beskrivits i sina huvuddrag. En viss ökning kan ha skett under 1500-talet men det var först under nästa århundrade som tillväxten blev sådan att nybyggande framstod som nödvändigt. Det ärvda beståndet i första hand av de många träkyrkorna kan ha framstått som oanvändbart, kyrkorna för små, ibland förfallna eller sönderbyggda för att utvidga och anpassa. En mångfald uppgifter av detta slag föreligger, som sammantagna ger en närmast entydig lägesbeskrivning. Under 1600-talets lopp förstärktes också på ett avgörande sätt den praktiska förmågan att bygga nytt. Trakter där järnhanteringen växte till domi-

Fig. 55. Svanskogs kyrka, en korskyrka i timmer, spånad, rödfärgad och med tak av glimmerskiffer, uppfördes 1733 av byggmästaren Philip Eckel. Den östra korsarmen inrymmer sakristia. Tornet, med spånade och tjärade takfall, tillfogades 1738. Kyrkan är ett av den värmländska träbyggnadskonstens huvudverk. Foto Göran Lindahl 2002.

nerande position tillfördes initiativkraft och ekonomiska resurser. På andra håll vaknade sockenstämmorna till liv efter lång tid av svaghet med ny förmåga att leda och finansiera byggnadsföretag.

Det kyrkobyggande som nu följde innebar ett val mellan två byggnadsmaterial, sten eller trä. Att bygga i sten tog jämförelsevis lång tid och fordrade dessutom mångas medverkan, både specialister och oskolade. Det passade i socknar med fast befolkning som kunde bidra med okvalificerat grovarbete. Helst borde det också finnas en äldre kyrka på plats, som kunde utnyttjas under byggnadstiden för att sedan rivas. Att bygga i trä gick fortare undan. Det kunde genomföras av ett litet antal erfarna timmermän. I trakter med liten eller nästan ingen fast befolkning var detta tillvägagångssätt det rimligaste. Den korta byggnadstiden gjorde också att nybygget snabbt kunde tas i bruk – där fanns inte behov av att utnyttja en äldre kyrka. Val av detta slag förklarar den skillnad mellan östra och västra Värmland som framträdde redan kring mitten av 1600-talet och som sedan förtydligades allt eftersom byggandet framskred.

Järnhanteringens expansion i östra Värmland betydde nybildning av socknar och därmed behov av nya kyrkor. Det måste ha varit närmast självklart att bygga dem i timmer. Drivande var i flera fall ägare av hyttor eller hammarsmedjor som snabbt ville ha en kyrka på plats men inget eget arbetsfolk att avvara. De tidigaste av dessa kyrkor fick en enkel utformning, salkyrkor, tresidigt avslutade på gängse sätt. Kyrkorna i Brattfors och Sunnemo, båda från mitten av 1600-talet har bevarats i närmast ursprungligt skick (omslagsbild, fig 33). Andra, som de något äldre kyrkorna i Bjurtjärn och Nysund, har byggts ut i flera etapper. De nämnda tillhör alla ett pionjärskede, då ingen hade någon säker uppfattning om järnhanteringens framtida möjligheter. Senare, för Värmlands del kanske först kring 1700, förstod man att en tid av framgång väntade. Byggnadsföretag kunde lyftas till en högre kvalitetsnivå och i ett sammanhang föras till ett definitivt slut. Ett exempel är kyrkan i Nyed, byggd 1703–06, där syftet uppenbart var att bygga en kyrka av klass, nära knuten till ett bruk och en bruksägarfamilj. I Nordmark spelade de många hyttornas ägare en liknande roll. Också där blev resultatet en korskyrka med vackra inventarier.

Fig. 56. Töcksmarks kyrka, uppförd 1819–21, altaruppsatsen. En äldre altaruppsats kompletterades med en ny del, snidad 1822 av en lokal mästare, snickaren Olof Persson från Kyrkebyn i Östervallskog. Med denna naiva men effektfulla framställning av Kristi dop slutar den värmländska barockkonsten. Foto Värmlands Museum.

Ambitioner kan således ha funnits. Den värmländska järnhanteringen, stor produktion och goda inkomster till trots, kom ändå aldrig att ge upphov till miljöer lika arkitektoniskt välorganiserade som Upplandsbruken. Ett skäl kan vara den långt drivna decentraliseringen i Värmland med mängder av små enheter. Till detta kan nog också läggas att avståndet, både det verkliga och det andliga, var långt till Stockholm och alla de normer, som ytterst emanerade därifrån.

Ända till slutet av 1700-talet kom järnhanteringsens tillväxt att leda till nybildning av socknar och därmed behov av nya kyrkor. De sista utgjordes av kyrkorna i Gustav Adolf och Rämnen, båda byggda på 1780-talet. De följande åren skulle en av andra orsaker genererad befolkningsökning spela en liknande roll. Det började längst upp i Fryksdalen där Vitsands socken bröts ut ur Fryksände 1822. Därefter skildes Södra och Norra Finnskoga från Dalby socken, Lekvattnet från Fryksände, Bogen från Gunnarskog och slutligen Nyskoga från Norra Ny. Det hela fick sin speciella färg genom att uppmärksamheten riktades mot den finska befolkningen. Finnarna hade fördrivits från bergsbrukets domäner men hållit sig kvar i ödemarkerna i nordväst. Det talades om att något av en finsk fristat borde komma till stånd för att hjälpa denna betryckta minoritet, resonemang som fick myndigheterna att handla snabbt. De demografiska skälen var således inte avgörande. Pastorala motiv framhävdes, men egentligen menade man försvenskning, svenskt språk, inordning i det svenska samhället.

Det ansågs självklart att alla dessa kyrkor skulle byggas i trä. Den nya kyrkan i Vitsand (fig. 43) utformades efter lokala idéer, men övriga församlingar följde de förslag Överintendentsämbetet tillställt dem. Den ytterliga enkelheten protesterade man dock emot, kyrkorna fick torn i väster, inte små klockställningar överst på gaveln.

Utgångsläget var ett helt annat i västra Värmland. Det var också ett skogsland men med breda stråk av jordbruksbygder. Här var socknarna gamla med medeltida kyrkor och en fungerande sockenadministration. Till

överskiktet av adliga ägare av små herrgårdar hade sällat sig brukspatroner på nyanlagda hammarbruk och officerare på militiehemman. Man kan föreställa sig att där fanns en önskan att svara både mot den ökande befolkningen och nya praktiska och estetiska krav. Alla förutsättningar förelåg således för att riva kyrkor, som bedömdes otillräckliga, och bygga nya i sten.

Liksom för timmerkyrkornas del började nybyggandet i sten på 1640-talet men först kring 1700 tog verksamheten fart för att sedan fortsätta i jämn takt århundradet ut. Salkyrkan med avsneddade korväggar, torn och sakristia tycks ha uppfattats som den självklara typen. Det finns några undantag, främst den ovanligt stora Gunnarskogs kyrka med halvrunn kor och korskyrkan i Nedre Ullerud. Dessa nya stenkyrkor återfinns med något undantag inom två områden, i det gamla bebyggelsebandet längs Vänern, i Bro, By, Ed, Segerstad, Östra Fågelvik, Visnums-Kil, och kring de västvärmländska sjöarna, i Glava, Köla, Stavnäs, Älgå.

Murade valv var utom diskussion. Valv i trä blev regel, av växlande höjd. Plats för höga valv fanns också under de brutna taken. Skiffer från de värmländska skifferbruken blev efterhand det vanligaste materialet för yttertakens täckning. Nya predikstolar och altarpuppseter behövdes, men sällan målningar i valven. Inom dessa begränsningar fick nu de värmländska och dalsländska bildhuggarna och målarna sin chans och lyckades också åstadkomma något av en provinsens egen senbarock. Därmed är också sagt att det värmländska 1700-talets kyrkobyggnad visserligen tillhör en bred västsvensk tradition men ändå äger en egenart. Det är ofta stora, höga och ljusa rum med få men färgstarka inventarier. I Västergötland, Bohuslän och Småland möter ofta interiörer av alldeles motsatt slag, trängre, lägre, med rika tak- och väggmålningar i mörka färger och överstora predikstolar och altarpuppseter.

I allt detta byggande utgjorde lägesvalet en viktig fråga. Där förelåg olika grad av frihet. Fanns ingen äldre kyrka på plats, som skulle ersättas, betydde det att ett för trakten nytt beslut måste fattas. En redan befintlig träkyrka, bestämd att rivas, kunde få en ersättare på samma plats eller ett stycke därifrån. Kanske fanns ett behov av säkrare byggnadsmark för en kyrka av sten eller en bättre position inom ett förändrat bebyggelsemönster. Det förekom också fall av kontinuitet. En medeltida stenkyrkas murar kunde utnyttjas och ingå som delar i nybygget. Bara en detaljanalys kan ge en mer exakt bild av vilka alternativ som kan ha stått till buds och hur valet till sist skedde. I stort förefaller lägen vid vatten, vid sjöar och älvar, ha föredragits och det under alla århundraden. Praktiska skäl kan ha funnits, men med dem blandade sig andra, önskemål om synlighet eller rent estetiska överväganden.

I tidigare kapitel har de värmländska medeltidskyrkornas öde beskrivits ingående. Det 60-tal kyrkor av sten och trä som fanns när omdaning av landskapet inleddes i tidigt 1600-tal, försvann en efter en. 1700-talet innebar ett systematiskt arbete med att ersätta framför allt de medeltida träkyrkorna med nya stenbyggnader. Ett mindre antal återstod i början av 1800-talet. Vid seklets slut var dock processen i huvudsak avslutad. Av stenkyrkorna återstod tydliga spår, men bara som delar av nya byggnader och inte längre möjliga att uppleva som medeltida rum. Av träkyrkorna återstod förutom vissa fragment en komplett byggnad, Södra Råda. Denna totala förändring sträckte sig över drygt 200 år. Något enkelt och likformigt förlopp var det inte fråga om. I vissa trakter gick det snabbt undan, i andra fortsatte man att reparera den gamla träkyrkan för att sedan ersätta den med en ny i samma material, som till sist kunde få en i dag befintlig efterföljare i trä eller sten. Man kan föreställa sig att det som skedde i

Värmland i sen tid och jämförelsevis väl dokumenterat, hänt långt tidigare i andra landskap, men där källor saknas.

Redan kring 1800 hade kyrkobyggandet i Värmland förlorat det mesta av sin egenart och inordnats inom de ramar Överintendentsämbetet ansåg lämpliga. Det visade sig vara en jämförelsevis smärtfri process. 1700-talets kyrkobyggande, som det utvecklats i landskapet, skilde sig inte på något drastiskt sätt från vad som nu förordades. Takformer kunde ändras, likaså tornavslutningar. Det fanns också uppenbart på lokalt håll en önskan att visa sin förmåga att förstå den nya tidens krav. De som definitivt hamnade utanför var de tidigare så uppburna bildhuggarna och målarna. De tillhörde inte en konstnärsvärld med möjligheter till skolning och nyorientering utan ett gammalt, i skrän organiserat hantverkarsamhälle. Det är en förlust att deras talanger inte räddades över i det nya kyrkobyggandet, som skulle ha behövt ett tillskott både av fantasi och lokal förankring. Det verkliga ifrågasättandet av Överintendentsämbetets uppfattning om den goda smaken kom från helt annat håll. Det är en märklig omständighet att Lundaprofessorn Carl Georg Brunius, denne Ämbetets hårdaste kritiker, fick uppföra sitt huvudverk i Värmland. I Kristinehamn ersattes en träkyrka från 1600-talet av en i sammanhanget främmande variation på skånskdansk senmedeltida tegelgotik.

Under 1800-talets lopp ställdes på nytt den gamla frågan hur kyrkobyggandet borde förhålla sig till befolkningstillväxten. Hur stor andel av socknens totala befolkning borde beredas plats att samtidigt närvara? Som ovan sagts innebar tiden 1800–1870 en ytterligare stegring av befolkningsökningen till mycket höga tal. Östra och södra Värmland berördes i mindre utsträckning. Den starkaste tillväxten skedde i den västra och nordvästra delen av landskapet och vidare i övre Fryksdalen och övre Klarälvsdalen. Om nu avsikten var att bygga kyrkor i ungefärlig takt med ökningen fordrades insatser i en annan storleksordning än tidigare. I flera fall ökades storleken avsevärt i en tydlig önskan att svara mot tillväxten. Kyrkan i Östervallskog, invigd 1868, visar ett sådant försök. Som värmländsk träkyrka var den exceptionell, en 35 meter lång treskeppig byggnad med läktare på tre sidor och med kapacitet att rymma de flesta av socknens då ca 1 100 invånare. Det räckte ändå inte. När Brunsdals nya kyrka stod färdig 1878 hade socknen 5 000 invånare. Silleruds stora centralkyrka, invigd 1888, byggdes i en socken med 4 500 invånare. Den nya kyrkan i Sunne, också från 1888, blev den största på Värmlands landsbygd; socknen räknade då 12 000 invånare. Störst i hela landskapet förblev domkyrkan i Karlstad, byggd i en stad som vid kyrkans färdigställande hyste 1 500 invånare.

Under 1800-talets lopp förlorades således den hävdvunna balansen mellan socknens invånarantal och kyrkobyggnadens kapacitet. Det gällde hela riket med regionala skillnader sammanhängande med tillväxtens takt och storlek. Förändringen tycks ha accepterats och under 1900-talet blivit en självklarhet. Med få undantag har nybyggandet under detta århundrade rört sig med mått som snarast överensstämmer med gamla sockenkyrkors storleksklasser. Omdömet avser också Värmland, både det begränsade nybyggandet fram till 1950 och det något mer omfattande sedan dess.

Av stort intresse är de insatser som gjordes i början av 1900-talet för att återknyta till äldre värmländskt kyrkobyggande och som framför allt är förknippade med arkitekten Bror Almquists namn. Han kom att rita fem nya kyrkor, tre som ersättare till äldre – Blomskog, Dalby (fig. 59) och Nyskoga – och två utan föregångare i industriorterna Forshaga (fig. 58) och Munkfors. Alla tillhör 1920-talet. Det inslag som tydligast markerar sam-

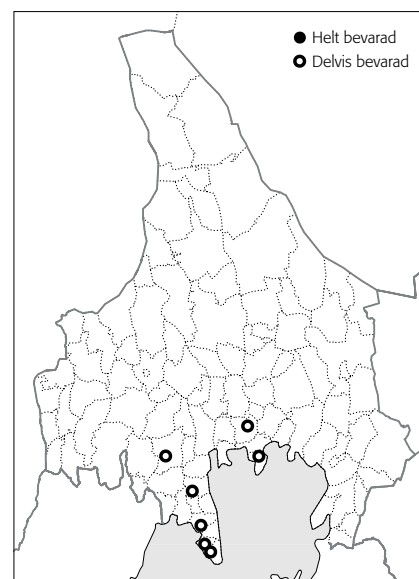

Fig. 57. Befintliga kyrkor med ursprung i medeltiden. Med helt bevarade kyrkor avses sådana som inte genomgått ombyggnad av långhus/kor (däremot kan de vara tillbyggda med korsarmar, sakristia, torn etc.). Med delvis bevarade avses kyrkor som har ursprungliga partier av långhus/kor, men som senare om- eller nybyggts.

Någon helt bevarad medeltidskyrka finns inte i landskapet. Sju medeltidskyrkor är delvis bevarade: Botilsäter, Bro, Eskilsäter, Gillberga, Grava, Hammarö och Millesvik.

Fig. 58. Forshaga kyrka byggdes 1919–21 sedan tätorten brutits ut ur Grava socken, arkitekt Bror Almquist. Rummet domineras av två inslag, altarpuppsatsen från 1690-talet, övertagen från Grava kyrka, och armaturen i det nya och av samtiden uppskattade värmländska järnsmidet. Foto Göran Lindahl 1999.

bandet med äldre tider är västtornen med deras höga barockspiror. Planerna är annorlunda med smalare, oftast rakslutet kor. De målade valven i sten eller trä har också sin egen prägel. I dessa vackra kyrkor möter en öppenhet mot det förflutna men främst mot den egna tiden. De många restaureringsuppdrag Almquist genomförde, hade en mer ensidig prägel. I ett flertal fall letades bevarade inventarier fram för att placeras i kyrkorum som formats och inretts med helt andra intentioner. Så har t.ex. skett i Kristinehamns kyrka, vars interiör nu domineras av altarpuppsatsen och predikstolen från den rivna föregångaren. Dessa praktfulla pjäser förmedlar onekligen ett mått av historisk kontinuitet men inte av det slag som Carl Georg Brunius ägnade sitt liv åt att inpränta.

Kyrkorna i dag

Det sägs ofta att antalet kyrkor i Sverige är för stort och att en anpassning till behoven borde ske. För Värmlands del (eller för Karlstads stift) har frågan om övertalighet ingen aktualitet. Det beror inte på någon speciellt hög kyrksamhet eller iakttagande av kyrklig sed – i sådana avseenden uppvisar landskapet inga avvikelser från gängse attityder. Man kan spåra andra och mer svårformulerade attityder i det vida spektrum mellan religiöst och profant. Kyrkorna uppfattas som allmän egendom och tillhör således inte något enskilt samfund utan hela sin bygd. De representerar sin hembygd och får nog sägas göra det väl. Ett flertal av Värmlands kyrkor ligger utomordentligt vackert och kan upplevas som själva kvintessensen av sin del av landskapet. Värmland förknippades länge både med frikyrklighet och politisk radikalism. Idéer av det slaget lever fortfarande men tycks inte sträcka sig till synen på kyrkorna. Det radikala Värmland är också ett konservativt landskap.

Fig. 59. Dalby kyrka i den trånga dalgången i Klarälvens övre lopp. Foto Sune Jonsson 1992.

Enligt uppgift håller sig de aktuella ekonomiska problemen inom måttliga gränser och hindrar inte underhåll och nödvändiga reparationer. Förvaltningen har också rationaliserats, i några fall genom bildande av pastorat med många församlingar. Filipstads pastorat omfattar åtta församlingar, Säffle pastorat tio. Liksom på andra håll har nya krav ställts på kyrkorummen. De gäller i mindre grad fristående altarbord och mer frågor om körens plats och arrangemangen vid begravningsgudstjänster. Ovissheten gäller framtiden, en uppfattning som knappast har någon speciellt värmländsk dimension.

Denna skrift gör ett försök att sammanhängande skildra det värmländska kyrkobyggandet. Samtliga kyrkor som någon gång byggts har kommit med, om inte annat i de statistiska redovisningarna. Framställningen är kortfattad och bygger väsentligen på tryckt och i databaser tillgängligt material. Åtskilt har också skrivits om Värmlands kyrkor, mest delstudier och beskrivningar av enskilda kyrkor. Ett urval ingår i litteraturförteckningen.

Det borde gå att komma längre. Antagligen är det möjligt att förtydliga bilden av det medeltida kyrkobyggandet. Mer kunskap kan utvinnas om landskap, befolkningsfördelning, kyrkplatser och bevarade delar av kyrkor. Speciellt gäller det den mängd av små kyrkor, oftast byggda i timmer, som fanns kvar in i 1600–1700-talen men sedan revs. Rester har lokaliserats och kan mer systematiskt kombineras med uppgifter i skriftligt

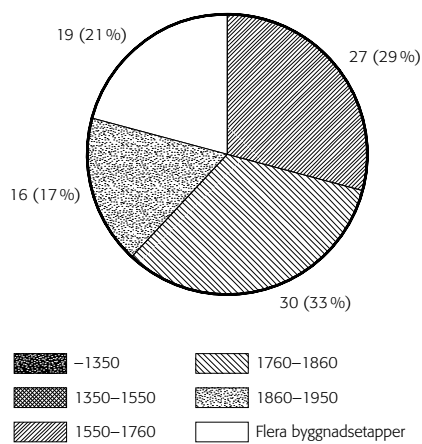

Fig. 60. Helt bevarade kyrkor per period. Med helt bevarade kyrkor avses sådana som inte genomgått ombyggnad av långhus/kor (däremot kan de vara tillbyggda med korsarmar, sakristia, torn etc.). Det vita fältet markerar ombyggda kyrkor, d.v.s. kyrkor som innefattar flera byggnadsetapper i långhus/kor. I diagrammet ingår de 92 i dag bevarade kyrkor som fungerar eller tidigare fungerat som huvudkyrka i församlingar som bildats före 1950 (Norra Finnskoga, Ransäter, Östervallskog och Södra Råda gamla har brunnit efter 1950 och, i de tre förstnämnda fallen, ersatts med nya kyrkor på samma plats). Någon helt bevarad medeltidskyrka finns inte i landskapet.

källmaterial. Det kan ge en bild av hur kyrkobyggandet en gång inleddes och sedan spreds ut över landskapet. Värmlands medeltid är svårtolkad genom landskapets läge i periferin av Skara stift men samtidigt i kontakt med kyrkliga centra i Norge.

Källmaterialet från senare tider har ett helt annat omfång. Det ger möjlighet att mer exakt följa hur den kyrkliga organisationen förändrades med ökande befolkning. För kyrkornas del innebar 1600- och 1700-talen en snabb och genomgripande förändring. Nya och för tiden moderna kyrkor i sten och trä tillkom, ibland som ersättare för ålderdomliga, små och otillräckliga byggnader, ibland i tidigare obebyggda ödemarker. Några av korskyrkorna i timmer tillhör de bästa som överhuvud bevarats i landet. Stenkyrkorna inordnar sig som självständiga inslag i det vidlyftiga västsvenska kyrkobyggandet. Det vore av värde att tydligare urskilja aktörerna, både präster och inflytelserika lekmän. Några byggmästare, målare och bildhuggare har biograferats kortfattat. Fler namn, nu bara bristfälligt kända, borde studeras närmare för att ytterligare berika bilden av ett också ur rikssynpunkt märkligt expansionssteg. Det hela utgjorde en sentida värmländsk motsvarighet till vad som i andra och mer centrala landskap snarare hörde hemma i tidig medeltid.

Kanske det går att ta ytterligare ett steg, inte bara beskriva kyrkobyggandet utan ge en mer total bild av Värmlands historia. Sedan länge har de värmländska herrgårdarna haft en central position i landskapets kollektiva minne. Många av dem har ju också sin tydliga karaktär. Dessa enkla, ljusa byggnader är påfallande lika varandra och ett vittnesbörd om den värmländska herrgårdskulturens avstånd från så feodala manifestationer som de uppländska bruken och närhet till den göteborgska köpmansvärlden, om också inte lika prosaiskt kalkylerande. Självklart har herrgårdarna också setts i sitt större sammanhang, den värmländska järnhanteringen. Den har blivit föremål inte bara för omfattande studier utan också insatser för att bevara dess karakteristiska komponenter, hyttor, kolhus, magasin, arbetarbostäder.

Allt detta täcker ändå bara en begränsad del av det historiska förlopp, som det finns möjlighet att lära känna, låt oss säga de 300 åren från 1600-talets mitt, då verksamheten i hyttor och hammarsmedjor tagit fart, till 1800-talets kriser och sammanbrottet under 1900-talet. Kyrkobyggandet sträcker sig över betydligt längre tid, antagligen mer än de ca 900 år, som den mer säkra kronologin omfattar. Det är märkligt att de författare som försökt skriva landskapets historia, ägnat så litet intresse åt kyrkobyggandet. Gösta von Schoultz' mycket läsvärda översikt *Värmländsk historia*, 1984, är snarast en landskapets näringslivshistoria. Om kyrkobyggandet sägs nästan ingenting alls. Det borde ändå ha en plats i en berättelse av detta slag, som handlar om ekonomisk tillväxt och materiell utveckling. I åtskilliga fall framstår just kyrkorna som de mest åskådliga och bäst bevarade exemplen på vad som kunde åstadkommas i det expansiva Värmland.

Bengt Wadensjö's bok *Gud i Vänerland*, 2004, tecknar en immateriell historia. Tyngdpunkten ligger på tidiga skeden, kristnandet, medeltiden, men sträcker sig mer skissartat fram till dagens situation. Inte heller i denna helhetsbild finns något utrymme för kyrkorna. Trosföreställningar utgör ämnet, inte den fysiska miljön. Kanske det är missvisande att generalisera med utgångspunkt från ett så personligt dokument som denna bok, men nog förefaller det som om både kyrkohistoriker och kyrkans företrädare ofta underskattar en företeelse, som är både materiell och immateriell, kyrkobyggandets, ombyggnadens, utsmyckandets centrala roll i kyrkolivet århundrade efter århundrade.

Litteratur om Värmlands kyrkor

sammanställd av Ingrid Sjöström m.fl.

Följande förteckning omfattar översiktlig litteratur om kyrkorna i Värmland. Uppslagsverk och handböcker förtecknas ej. Samlingar av otryckt material samt bildmaterial finns främst i *Antikvarisk-topografiska arkivet (ATA)* vid Riksantikvarieämbetet, samt i *Värmlands Museums* arkiv i Karlstad. Kyrkornas äldre arkivhandlingar förvaras i *Värmlandsarkiv* i Karlstad, dit de överförts från landsarkivet i Göteborg. Yngre handlingar finns i pastorsämbetenas arkiv i respektive församling.

Värmlands Museum har 2002–04 på uppdrag av Karlstads stift inventerat landskapets kyrkor byggda före 1940. För varje kyrka finns en beskrivning och historik över kyrkomiljön, kyrkogården och kyrkobyggnaden. Därefter ges en sammanfattande kulturhistorisk karakteristik och bedömning. Inventeringen är tillgänglig via Bebyggelseregistret, www.bebyggelseregistret.raa.se.

Ditt Värmland. Kulturmiljöprogram för Värmland och värmlänningar, del 1–4, 1988–92, red. Anders Hillgren, Länsstyrelsen i Värmlands län. — Förre länsantikvarien Anders Hillgren och en rad experter ger olika perspektiv på värmländsk kultur. I del 1 skriver Göran Lindahl om Byggnadskonst och Åke Nisbeth om Kyrkan mitt i byn. I del 2 beskriver antikvarien Göran Wettergren 381 kulturmiljöer, varibland många kyrkor.

Djurklou, Nils Gabriel: "Bidrag till Östra/Vestra Wermlands antiqvariska topografi. Reseberättelser från 1866/67", utg. G. von Schoultz, i *Värmland förr och nu*, 1954, 1956. — Manuskript med teckningar av fornlämningar och kyrkor i ATA.

En bok om Värmland av värmlänningar, 1, 1917. — Bland uppsatser av olika experter om natur, kultur och historia märks Teofron Säve, "Den kyrkliga utvecklingen i Värmland i äldre tider", J. E. Berggren, "Till frågan om läseriet i sydvästra Värmland under 1850-talet" samt Helge Kjellin, "Kyrkliga minnesmärken i Värmland", med tonvikt på perioden från medeltid till 1700-talet.

Ekman, Emanuel: *Wärmeland i sitt ämne och i sin upodling*, 1765. — Innehåller uppgifter om kyrklig organisation och byggande.

Fernow, Erik: *Beskrifning öfver Wärmeland*, (1773–79), utg. H. O. Norstedt, 1898. — Korta uppgifter om de flesta 1773 befintliga kyrkorna och inventarier.

Hallbäck, Sven-Axel, "Medeltida dopfuntar i Värmland", i *Småskrifter utgivna av Värmlands Museum*, 7, 1965. — Hallbäck, landsantikvarie i Älvsborgs län och expert på medeltida dopfuntar, redovisar här det värmländska materialet i översikt, kartor och katalog.

Hammarin, Johan: *Carlstad stifts Herdaminne*, 1–3, 1846.

Hederstedt, Anna: *Isac Schullström. Värmländsk mästare i kyrkligt bildsnideri från 1700-talet*, C-uppsats i konstvetenskap, Karlstads universitet, 2003.

Hernfjäll, Viola: *Medeltida kalkmålningar i gamla Skara stift*, Skrifter från Skaraborgs länsmuseum 16, 1993. Diss. — De delar av Värmland som före 1580 hörde till Skara stift behandlas. Målningarna i Hammarö, Visnum och Södra Råda analyseras utförligt.

Ivarsson, Carl-Johan: *Ett nytt trä eller stenhus till det himmelska ordets förkunnande. Kyrkobyggen i Värmland 1770–1899*, 80-poängsuppsats i historia, Karlstads universitet, 1999. — Översikt samt fallstudier om kyrkorna i Eda, Kroppa, Västra Fågelvik, Östervallskog, Östra Ämtervik. En detaljstudie ges i ”Häradsmurmästaren och kyrkobyggaren Sven Hertz”, i *Värmlands anor* 1998.

Jansson, Åke: *Kyrkor i Karlstads stift*, 2001. — Samlad utgivning av tidningsartiklar med berättelser om 40 kyrkor, illustrerade med teckningar.

Karlstads stift i ord och bild, 1952. — Det omfattande avsnittet ”Värmlands och Dalslands kyrkor och kyrkliga konst”, som huvudsakligen rör medeltiden, är skrivet av Helge Kjellin, som även står för samtliga notiser om stiftets kyrkor.

Karlstads stifts julbok, utg. Karlstads stift. — I den årliga publikationen som startade år 1912, redovisas bl.a. genomförda kyrkorestaureringar. Även uppsatser om kyrklig konst, se Kjellin.

Kjellin, Helge, ”En landshövdingeberättelse om Värmland från 1600-talets slut”, i *Värmland förr och nu*, 1916; ”Isak Schiulström – en värmländsk bildsnidare”, i *Karlstads stifts julbok*, 1929. Se även *En bok om Värmland av värmlänningar*, *Karlstads stift i ord och bild*, *Sveriges Kyrkor*.

Klarström, Marianne: *Århundraden i 22 värmländska kyrkor & bygder. I spåren av fyra Präst- och Länsmansläkter*, 2004. — Personhistoriskt källmaterial.

Kyrka af träd. Kyrkobyggande under 1600- och 1700-talen i Finland, Norge och Sverige, red. Ingrid Sjöström, Museiverket, NIKU och RAÄ, 2000. — Många värmländska kyrkor ingår i undersökningen och tas upp av flera av de medverkande författarna, bl.a. av Henrik Lindblad i kapitlen ”Bergslagens träkyrkobyggande. En regional studie” och ”Förändringar och bevarande intill nutid”. Rikt illustrerad i färg, med foton, ritningar och kartor.

Lagerlöf, Erland: *Medeltida träkyrkor*, 2, *Västergötland, Värmland, Närke*, SvK vol. 199, 1985. — Inventering av de medeltida träkyrkorna. Katalogen anger arkeologiska och arkivaliska belägg för de förlorade träkyrkorna, medan de bevarade kyrkorna dokumenteras med beskrivning och upmätning. En avslutande sammanfattning ger en översikt över de medeltida träkyrkorna i Västsverige.

Mellander, Cathrine: *Kyrkorestaureringar i Karlstad stift under 1960-talet*, 60-poängsuppsats i konstvetenskap, Stockholms universitet, 1997.

Möt Värmland. Sevärdbheter och utflyktsmål i ett kulturlandskap, utg. Stiftelsen Värmlands Museum, 1998. Korta informativa texter bl.a. om kyrkor av Mariann Sönnebo samt medarbetare vid museet.

Nisbeth, Åke, "Värmlands kyrkor genom tiderna", i *Sveriges Bebyggelse. Landsbygden*, 1962. — Se även *Ditt Värmland* och *Värmländska kyrkor*.

Nordström, Annalena: *Kyrkan mitt i byn. Kulturmiljöer i Arvika kommun*, 1998. — Kulturhistorisk översikt om kyrkornas och det kyrkliga livets framväxt, korta beskrivningar av 12 kyrkor och kapell i kommunen.

Palm, Lennart Andersson: *Folkmängden i Sveriges socknar och kommuner 1571–1997. Med särskild hänsyn till perioden 1571–1751*, 2000.

Setterwall, Åke: *Erik Palmstedt 1741–1803. En studie i gustaviansk arkitektur och stadsbyggnadskonst*, Monografier utgivna av Stockholms kommunalförvaltning 5, 1945. Diss.

Svenska turistföreningens årsskrift, 1985. — Årsboken behandlar landskapet Värmland. Inga specialuppsatser gäller kyrkorna, men de finns med i fylliga väg- och sevärdhetsbeskrivningar.

Sveriges Kyrkor, konsthistoriskt inventarium, vol. 1 1912–. — Utförliga kyrkoberskrivningar med redogörelse för varje kyrkas byggnadshistoria, målningar, inventarier m.m. För Värmland föreligger följande volymer:

Kjellin, Helge: *Grums härad (1). Norra delen*, SvK vol. 18, Värmland bd 1:1, 1924. (Kyrkorna i Grums, Borgvik och Nor.)

Kjellin, Helge: *Grums härad (2). Södra delen*, SvK vol. 19, Värmland bd 1:2, 1924. (Kyrkorna i Segerstad och Ed.)

I Sveriges Kyrkor ingår även serien *Medeltida träkyrkor*, se Lagerlöf, Erland.

Söderberg, Johan: "Sociala och demografiska verkningar av bruksdöden i Värmland 1860–1910", i *Den moderna människans uppkomst och andra uppsatser*, 2000. — Analys av 1800-talets omvandling av den värmländska järnhanteringen.

Tidevarv komma, tidevarv försvinna. Om det kyrkliga kulturarvet i Värmland och Dalsland, utg. Karlstads stift, 1997. — Samlingsvolym inom projektet Tidernas kyrka med 13 uppsatser, bl.a. "Kyrkorna i det historiska landskapet" av Anders Åman, där de värmländska kyrkorna jämförs med de dalsländska.

Wadensjö, Bengt: "Gud i Vänerland", i *Värmland förr och nu*, 2004. — Biskopen emeritus i Karlstads stift ger en bred översikt av kristnandet och medeltid.

Värmland, utg. Allhems förlag, 1956. — Den omfattande kulturhistoriska texten är författad av Harald Elovsson, docent i litteraturhistoria, med utförliga bildtexter av Rickard Holmström. Exempel på kyrklig arkitektur och konst i text och bild.

Värmland förr och nu, utg. Stiftelsen Värmlands Museum och Värmlands fornminnes- och museiförening, 1902–. Årsbok med olika teman, varav flera rör kyrklig konst. C. V. Bromander, domprost i Karlstad 1922–37, har i olika årgångar skrivit biografier över Erik Jonaeus (1911), Erik Grund (1926), Isac Schullström (1927), Johan Georg Reincke (1928) och Christian Haller (1930).

Värmländska kyrkor, utg. Värmlands Museum 1959–. — Vägledningar över värmländska kyrkor av sakkunniga författare, bl.a. Åke Nisbeth och Louise Tham. Ett femtiotal kyrkor är hittills beskrivna.

Register

Register över orter och personer. Kyrkans eller kapellets namn anges endast i de fall flera finns på orten. Referenser, fotografier och författare är ej indexerade. För förteckning av samtliga församlingar i Värmland 1950 hänvisas till tab. 1, s. 12. *Fet kursiv* stil anger illustration.

- Adalvard d.ä. 21
Adam av Bremen 21, 22
Adelcrantz, Carl Fredrik
47, 48, 49, 50
Agardh, Carl Adolph 52
Ahlgrensson, Björn 57
Almquist, Bror 57, 58, 59,
60, 70, 71
Almqvist, Osvald 60
Alster 20, 35, 35, 44, 46,
57, 58
Alton, Jerk 61
Amund, mästare 24, 29
Arvika 15, 20, 29, 57, 62
Mikaelikyrkan 31,
44, 53
Oscarsstad 15
Trefaldighetskyrkan 57,
57, 61
Aureller, Johan, d.y. 38
- Becket, Thomas 31
Bjurtjärn 20, 38, 44, 46,
67
Björneborg 60
Blomskog 15, 20, 22, 23,
29, 44, 45, 53, 60, 61,
70
Boda 20, 44, 45, 46
Bogen 15, 36, 47, 51, 53,
54, 68
Bolander, Lars 49
Borgvik 20, 37, 43, 45,
46, 58
Botilsäter 22, 25, 26, 27,
28, 29, 31, 46, 70
Bratt, Anders Andersson 36
Brattfors 11, 36, 43, 44,
46, 67
Bro 25, 53, 69, 70
Brunius, Carl Georg 51, 52,
60, 70, 71
- Brunskog 20, 45, 47, 55,
61, 70
By 20, 30, 48, 53, 59, 69
Börjesson, Johan 36
- Carlberg, Johan Eberhard
48
Clason, Isak Gustaf 59
- Dalby 22, 31, 45, 46, 53,
58, 59, 60, 61, 68, 70,
72
Degerfors 11, 55, 57, 58,
60, 61, 62, 65
Djurklou, Nils Gabriel 9
- Eckel, Philip 39, 40, 64,
67
Eckert, Fritz 57
Ed 50, 53, 69
Eda 15, 47, 53, 54
Edaskog 22
Eklund, J. A. 57
Ekshärad 15, 16, 21, 25,
34, 35, 43, 44, 48, 57
Engloo, Tor 57
Eriksson, Christian 57
Eskilsäter 20, 25, 27, 28,
70
- Fagerkvist, Thor 57, 60
Falkenberg, Fredrik 59
Fernow, Erik 9, 22, 63
Filipstad 11, 14, 15, 34,
35, 38, 45, 46, 49, 50,
52, 53
Färnebo 11, 15, 46
Forshaga 13, 14, 58, 59,
60, 61, 62, 70, 71
Friezky, släkt 64
Frychius, Magnus 39
Frykerud 16, 51, 51, 52, 53
- Fryksände 13, 31, 45, 46,
50, 55, 56, 56, 58, 61,
68
Fryxell, Johan 42
Färnebo, se Filipstad
- Geijer, Emanuel 36
Geijer, släkt 64
Gillberga 20, 21, 25, 26,
26, 27, 27, 28, 45, 65,
70
Glava 21, 31, 41, 41, 42,
44, 45, 46, 69
Grava 20, 25, 28, 38, 44,
53, 70, 71
Grums 16, 20, 25, 28, 29,
60
Grund, Erik 50
Gräsmark 15, 37, 36, 42,
42, 43, 44, 45, 46
Gunnarskog 15, 20, 44, 45,
53, 68, 69
Gustav Adolf 15, 36, 53,
54, 55, 68
Gustav III 49
Gåsborn 11, 44, 46, 57, 58,
61, 62
Gävle 38
Göteborg 15, 42, 55, 58,
63, 73
- Hagfors 13, 14, 15, 55, 61,
62, 65
Haller, Christian 36, 37,
39, 41, 42, 48, 64
Hammarin, Jonas 9
Hammarö 8, 20, 21, 22,
22, 23, 23, 24, 27, 28,
29, 29, 30, 45, 66, 70
Hawerman, Johan Adolf 56
Hedared 24
Hertz, Sven 37, 51

Hidemark, Ove 58
 Holmedal 18, 20, 44, 53
 Huggenäs 24, 29, 54
 Håkansson, Olof 48
 Högerud 20, 44, 46, 55, 61
 Hörlin, Tor 59

 Jonaeus, Erik 42, 50
 Järnskog 20, 22, 44

 Karlanda 20, 48, 53
 Karlsdal 46, 53
 Karlskoga 11, 15, 33, 35,
 38, 43, 44, 45, 46, 55,
 65
 Karlstad 11, 14, 15, 21, 35,
 36, 37, 39, 40, 42, 46,
 49, 50, 51, 52, 59
 domkyrkan 36, 37, 40,
 44, 45, 49, 50, 60, 70
 Tingvalla 21, 22, 46
 Kila 20, 23, 37, 44
 Kilman, Sven 39
 Kjellin, Elis 60
 Kjellin, Helge 9, 56, 57, 60
 Kolthoff, släkt 64
 Kristinehamn 15, 20, 22,
 35, 44, 51, 51, 52, 52,
 53, 58, 70, 71
 Kroppa 11, 20, 44, 46, 55,
 58, 61
 Kyrkebyn 68
 Köla 18, 20, 25, 44, 69

 Langlet, Emil Viktor 55
 Lekvattnet 13, 47, 51, 53,
 54, 68
 Lesjöfors 60
 Lidköping 41
 Likenäs 44
 Lindegren, Agi 55
 Lindquist, Åke E. 57
 Linköping 22
 Linroth, Carl 49
 Linroth, släkt 38, 64
 Lund 22, 52
 Lundberg, Einar 58, 59
 Lundgren, Johan 50
 Lundmark, Carl 55
 Lundsberg 59
 Lungsund 20, 44, 45, 46,
 57
 Lurö 21, 22, 25, 27, 29
 Lysvik 20, 23, 25, 45
 Långserud 11, 15, 20, 24,
 45, 46, 53
 Långskog 22, 24
 Löfman, Börje 38, 39

 Lönskog 11, 15, 22, 24, 46
 Löwenhielm, Carl Gustaf
 37
 Löwenhielm, släkt 42, 64

 Mangskog 15, 45, 46, 53
 Mariestad 38
 domkyrkan 34
 Masreliez, Jean Baptiste 49
 Medskog 22
 Millesvik 18, 20, 21, 25,
 26, 27, 28, 29, 70
 Mithander, John 36
 Molkom 38
 Munkfors 13, 14, 59, 60,
 61, 62, 65, 70
 Myhrman, Christopher 36

 Nackreij, släkt 64
 Nedre Ullerud 22, 25, 26,
 27, 28, 37, 43, 45, 46,
 65, 69
 Nidaros (Trondheim) 22, 66
 Nor 20, 25, 50, 53, 58
 Nordmark 13, 43, 45, 46,
 63, 67
 Norra Finnskoga 15, 47,
 51, 53, 54, 61, 68, 73
 Norra Ny 13, 31, 35, 53,
 57, 68
 Norra Råda 20, 45, 46
 Norra Råda gamla 44
 Norra Råda nya 53
 Ny 20, 31, 45, 55, 61
 Nyed 35, 38, 39, 43, 44,
 45, 46, 57, 67
 Nyskoga 13, 47, 60, 61,
 62, 68, 70
 Nyström, Axel 51
 Nysund 11, 20, 36, 43, 44,
 45, 46, 57, 58, 67

 Olufsson, Lars 39
 Oscarsstad, se Arvika

 Palmstedt, Erik 49
 Persberg 63
 Persson, Olof 50, 68
 Peterson, Adrian Crispin
 55, 57

 Rang, Anders Larsson 34,
 35
 Rang, Måns 38
 Ransäter 36, 44, 45, 46,
 61, 73
 von Rappholt, Johan 37
 von Rappholt, släkt 64

 von Rappholt, Thomas 38
 Rehn, Jean Eric 49, 50
 Reincke, Johan Georg 48,
 49, 50, 64
 Robsahm, släkt 64
 Roos, släkt 42
 Rudskoga 31, 44, 48, 49,
 52, 53
 Rämmen 13, 17, 36, 53,
 54, 60, 68
 Råmsnäs 18

 S:t Olov 22
 Schröderheim, Elis 49
 Schröderheim, Herman 49
 Schullström, Isak 40, 41,
 42, 50, 57, 64
 Schüffner, Hans Georg 41,
 42, 64
 Segerstad 45, 69
 Sergel, Johan Tobias 49
 Sikterud 39
 Silbodol 18, 20, 44, 53
 Sillerud 20, 44, 55, 58,
 61, 70
 Skillingmark 20, 22, 24,
 25, 44, 61, 62
 Skoghall 60
 Stavnäs 18, 20, 43, 44, 69
 Stenhammar, Per Ulrik 55
 Stockholm 33, 37, 48, 49,
 51, 55, 58, 59, 64, 68
 Katarina 37
 Klara 34
 Stora Kil 20, 29, 31, 44,
 47, 53, 57, 60
 Storfors 60, 65
 Sunne 15, 16, 42, 44, 47,
 53, 55, 61, 62, 70
 Sunnemo 36, 44, 46, 53,
 54, 67
 Svanskog 11, 15, 20, 25,
 39, 43, 45, 46, 67
 Sverker d.ä. 27
 Säffle 15, 60
 Söderling, Johan 48
 Södra Finnskoga 47, 51,
 53, 54, 68
 Södra Ny 45, 54
 Södra Råda 8, 11, 20, 22,
 23, 24, 24, 25, 29, 30,
 31, 47, 53, 54, 56, 59,
 61, 66, 69, 73
 Sörman, Simon 57

 Tempelman, Olof 50
 Tengbom, Ivar 57
 Tingvalla, se Karlstad

Torger 21
 Torhamn, Gunnar 59
 Torsby 56
 Trankil 45
 Tveta 18, 20, 31, 44, 61, 62
 Töcksmark 20, 29, 47, 53, 54, 68

 Uddeholm 64
 Uggla, Claes 41, 42
 Uggla, släkt 64
 Ulvhild 27

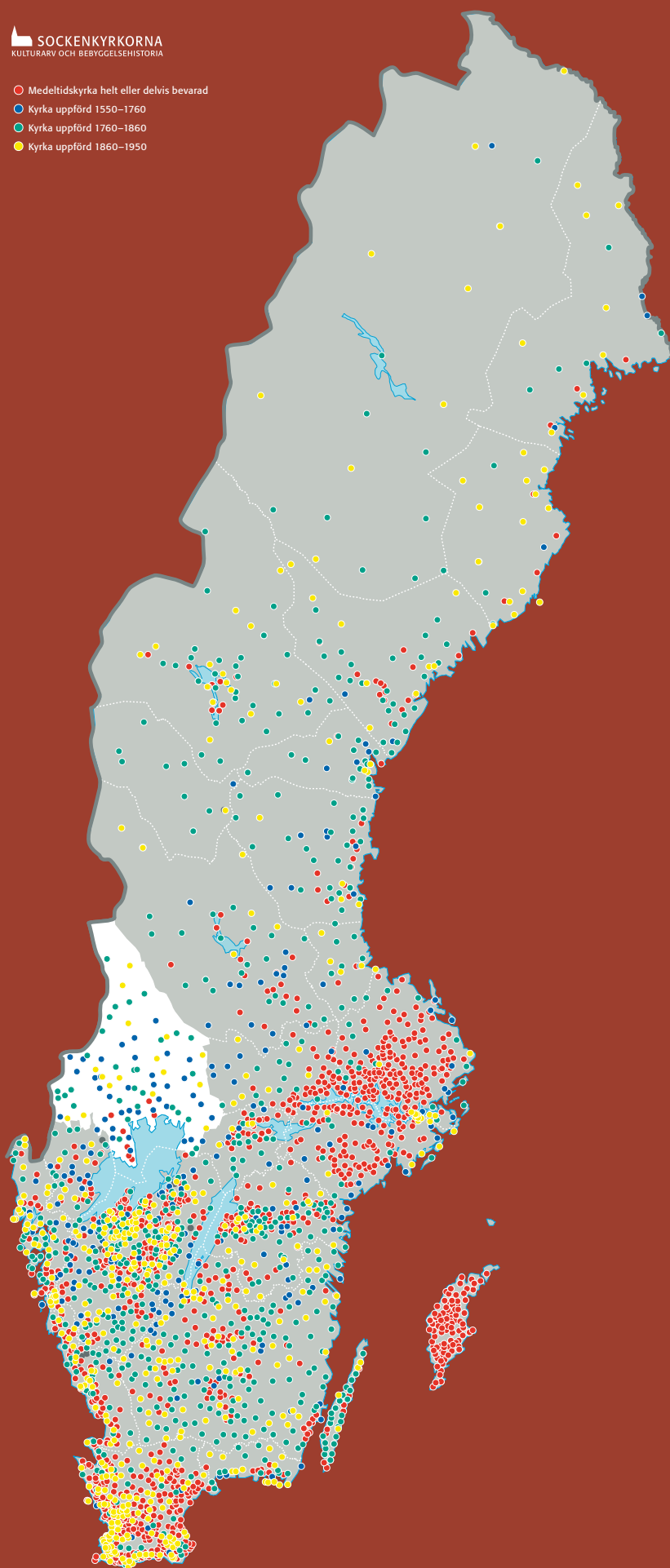
 Vadstena 22
 Wahlman, Lars Israel 59
 Varnhem 27
 Varnum 15, 21
 Westman, Gustaf 49, 50, 51
 Westman, Johan 51
 af Wingård, Johan Didrik 51
 Visnum 15, 18, 19, 20, 21, 22, 24, 25, 29, 31, 31, 38, 39, 44, 45, 46
 Visnums-Kil 18, 21, 31, 31, 42, 45, 69
 Vitsand 13, 47, 53, 52, 54, 68
 Värmskog 20, 21, 29, 44, 48, 53
 Våse 16, 18, 19, 20, 21, 25, 29, 48, 48, 52, 53
 Västmarken 22
 Västra Fågelvik 20, 25, 31, 47, 53
 Västra Ämtervik 18, 44, 46, 53
 Wählin, Theodor 59

 Åbom, Johan Fredrik 51, 55
 Åmotfors 60
 Årjäng 18
 Åstenskog/Åskog 11, 15, 22, 24, 46

 Älgå 16, 21, 29, 31, 40, 40, 45, 64, 69
 Älvsbacka 20, 45, 46, 60, 61
 Ämmeskog 11, 15, 22, 25, 46

 Ölme 16, 20, 21, 25, 29, 39, 44, 49, 52, 53
 Ölsrud 25, 44, 45, 46
 Örebro 55
 Östervallskog 44, 47, 50, 61, 68, 70, 73
 Östmark 13, 39, 52, 53, 54
 Östra Fågelvik 25, 26, 27, 44, 45, 46, 69
 Östra Ämtervik 20, 51, 53
 Övre Ullerud 18, 20, 31, 39, 43, 44, 45, 46

- Medeltidskyrka helt eller delvis bevarad
- Kyrka uppförd 1550–1760
- Kyrka uppförd 1760–1860
- Kyrka uppförd 1860–1950

VÄRMLAND LANDSKAPETS KYRKOR

Vid medeltidens utgång var Värmland ett folkfattigt landskap skilt från den rikare Mälardalen av vidsträckta, ännu outnyttjade skogsmarker. Desto mer dramatisk blev den uppgång, som inleddes kring 1600 och som fullföljdes under 1700-talet. Järnhanteringen omdanade landskapet och gav det för en tid en central position i svensk ekonomi. Kyrkobyggandet vittnar åskådligt om denna storhetstid. I de unga bruksbygderna i öster byggdes kyrkorna i timmer, medan de i Västvärmland med dess äldre traditioner och förbindelser med Västergötland oftast byggdes i sten.

Under 1800-talet gick bruksnäringen tillbaka. Befolkningen fortsatte dock att växa och följdes av ett omfattande kyrkobyggande. Flera till form och storlek spektakulära kyrkor tillkom, liksom mer modesta i nybildade socknar i norr. I 1900-talets restaureringsverksamhet och i det begränsade nybyggandet märks en strävan att knyta an till äldre formspråk och göra kyrkorummen till en spegel av värmländsk historia.

I denna rapport ges en översikt av Värmlands kyrkor, både de som är bevarade och de som försvunnit. Kartor och diagram belyser regionala karaktärsdrag och kyrkobyggandets kronologi. Rapporten ingår i en serie som kommer att omfatta samtliga landskap. Hela serien ger ett rikt grundmaterial av värde för alla som intresserar sig för Sveriges bebyggelsehistoria och det kyrkliga kulturarvet.

Forskningsprojektet
Sockenkyrkorna.
Kulturarv och bebyggelsehistoria
Riksantikvarieämbetet
Box 5405
114 84 Stockholm

